

Waldsee 1944

A holokausz ábrázolásának egy lehetséges útja

Készítette: Böröcz László

BUDAPEST, 2017

TARTALOM

BEVEZETÉS.....	4
A WALDSEE-LAPOK TÖRTÉNETE.....	6
I. felvonás, Görögország.....	6
II. felvonás, Magyarország.....	7
A lapok megérkeznek.....	12
Válaszlevelek Auschwitzba.....	14
Waldsee és irodalom.....	15
Waldsee a térképen.....	18
Az emlékezet és a tárgyak közti ellentmondás.....	20
A KIÁLLÍTÁS.....	23
Miért pont Waldsee?	23
Levelezőlapok, az emlékezet helyei.....	24
Folyamatosság.....	25
Az emlékezés kényszere.....	26
A holokausztemlékezet rétegei.....	27
LEVELEZŐLAPOK – REFLEXIÓK –CSALÁDTÖRTÉNETEK.....	29
Fekete Edit.....	29
Corà Erzsébet.....	32
Rónai Éva.....	33
Major János.....	34
Harasztý István.....	36
Stein Anna.....	37
Kemény György.....	39
Maurer Dóra.....	41
Megyik János.....	42
Féner Tamás.....	43
Uri Asaf.....	45
Ulrich Bernhardt.....	47
Gellér B. István.....	48
Lóránt Zsuzsa.....	50
Szegő György.....	51
Rajk László.....	54

Tóth Gábor.....	55
Nicolaus Mohr.....	58
Hannes Steinert.....	58
Böröcz András.....	59
Július Gyula.....	62
Roskó Gábor.....	63
Beck György.....	63
Eperjesi Ágnes.....	65
Szabó Eszter Ágnes.....	66
Wechter Ákos.....	68
Wächter Dénes.....	69
Kósa Gergely.....	70
ÖSSZEFOGLALÁS.....	73
FELHASZNÁLT IRODALOM.....	77
FÜGGELÉK.....	81

BEVEZETÉS

Szakdolgozatomban egy holokauszt tematikájú kortárs képzőművészeti projektet teszek vizsgálat tárgyává. A projekt keretében elkészült művek tartalmi és formai változatossága, valamint a kiállítás kiindulópontjául szolgáló történet sokrétű elemzést tesz lehetővé, felkínálva az anyag interdiszciplináris – történelmi, művészettörténeti, szociálpszichológiai – megközelítését, amivel élni is fogok.

A 2B Galéria 2004-ben, a magyarországi deportálások 60. évfordulóján szokatlan feladatra kért fel képzőművészeket. Szakítva a jubileumi kiállítások hagyományával, nem a téma szabad feldolgozására, a holokauszt univerzális megfogalmazására hívta fel a művészeket, hanem egy konkrét történet továbbgondolását, arra adott reflexiókat várt tőlük. A történet az Auschwitz-Birkenába deportált magyar zsidókról szólt, akiket elgázosításuk előtt az SS-ek arra kényszerítettek, hogy néhány mondatos levelezőlapot írjanak otthon maradt hozzátartozóiknak. A német nyelvű üzenetben arról értesítették őket, hogy szerencsésen megérkeztek, jól érzik magukat. A feladás helyére Auschwitz helyett Waldsee kellett írniuk. A levelek célja a még deportálás előtt állók megnyugtató volt tervezett bevagonírozásuk minél gyorsabb lebonyolítása érdekében. A budapesti Zsidó Levéltár gyűjteménye több ilyen Waldsee-lapot őriz, de családoknál is megtalálható néhány példány. A művészeknek a konkrét történet mellett megszorítást jelentett, hogy a felhívás a mű méretét is meghatározta – annak meg kellett egyeznie az egykori és ma is standard, 10,5 × 15 cm levelezőlap méretével. A levelezőlap bármilyen anyagból és bármilyen technikával készülhetett, erre vonatkozó megkötést nem tartalmazott a felhívás.

A projekt abból a szempontból is eltért más kortárs képzőművészeti kiállításoktól, hogy a résztvevőknek, kilépve a számukra biztonságos vizuális önkifejezési keretektől, írniuk is kellett. A holokauszttal kapcsolatban megfogalmazott gondolataik a művek reprodukciója mellett később könyvben is megjelentek. A gyűjteményt és a könyvet az elmúlt években számos helyen bemutatták: az Egyesült Államokban, Németországban, Ausztriában, Magyarországon és Dél-Afrikában, miközben a projekthez folyamatosan csatlakoznak újabb művészek.

Szakdolgozatomban először a „Waldsee”-ra, erre a kevésbé kikutatott témára vonatkozó történeti forrásokat, tárgyi emlékeket és kapcsolódó irodalmi alkotásokat mutatom be. A dolgozat második felében a *Waldsee 1944* anyagát elemzem, a kiválasztott művek zsidó

származású alkotóinak családtörténetével kiegészítve. A művek és a szövegek, vagy másképpen: a képek és a hozzájuk fűzött narratívák a holokauszt kortárs művészeti ábrázolásának tárházát jelentik, így a művészi attitűdök, gondolati minták és kifejezési formák rendkívül széles skáláját reprezentálják.

Hipotézisem, hogy az emlékezés nem belülről fakadó készletese, hanem külső oktrojációja a holokauszt művészi feldolgozására bénítólag hat, amint ez tetten érhető a jubileumi kiállításokra készült munkák gyakran közhelyes, invenciótlan voltában. Véleményem szerint a kényszerérzés oldását segíti, ha a holokauszt óriási, ránk nehezedő narratívájából egy olyan, még nem unalomig ismert momentumot emelünk ki „felhasználásra”, ami felkelti a művészek érdeklődését, esélyt teremtve számukra a témával történő valódi azonosulásra. A *Waldsee 1944* kiállítás szöveges és képi anyagát vizsgálva ennek a személyes viszonyulásnak létrejöttét figyelhetjük meg.

A WALDSEE-LAPOK TÖRTÉNETE

I. felvonás, Görögország

1943. február 6-án a szaloniki zsidók deportálásával megbízott Alois Brunner¹ és Dieter Wisliceny² megérkezett Szalonikibe. A már korábban, más országokban kifejlesztett technikákkal a zsidókat gettóba záratták, majd, betartva a Himmler által megszabott ütemezést, márciusban az öt vonat, bennük 13 435 zsidóval, megindult Auschwitz és Treblinka felé. A szerelvények 7-9 nap alatt érkeztek meg a lágerekbe. Abban, hogy a zsidók bevagonírozása, majd deportálásuk ilyen gyorsan, fennakadás nélkül zajlott, bizonyára szerepe volt Eichmann és Wisliceny egy új, addig még nem alkalmazott trükkjének. A gyanútlan görög zsidóknak azt mondták, hogy Krakó mellett egy zsidó államot hoznak létre, ahol majd lehetőségük nyílik földet szerezni és letelepedni. A hazugság azonban nem állt itt meg, azt is közölték velük, hogy ez az ajánlat csupán a családoso­knak áll, az egyedülálló férfiak és nők Szalonikiben maradnak, munkatáborban. Ezért aztán sokan gyorsan megházasodtak, hogy ne maradjanak le a földvásárlásról. Természetesen azután, hogy készségesen vonatra szálltak, kivétel nélkül mindannyiukat Auschwitzba és Treblinkába deportálták. És itt következett a hazugság folytatása, amiben már maguknak a zsidóknak is aktív szerep jutott, amit aztán a náci­k később, a magyarországi deportálásoknál is használni tudtak: a lágerekbe érkezőket arra kényszerítették, hogy írjanak haza levelet, amelyben közlik, hogy Waldsee­ban vannak, és jól érzik magukat. A Waldsee-módszer, vagyis az otthon maradtak megnyugtatása a bekövetkező deportálásuk előtt, itt öltött először formát.³

¹ Alois Brunner osztrák SS-Hauptsturmführer (1912–2010), Eichmann legközelebbi munkatársa. A bécsi és szaloniki zsidók deportálásának egyik felelőse, a franciaországi Drancy láger parancsnoka. A szlovákiai zsidók deportálásában is fontos szerepet vállalt. A háború után a felelősségre vonást elkerülte, Szíriában halt meg. Az általam forrásként használt Lévai-könyvben Alois Brunner helyett tévesen Anton Brunner szerepel. Ő is náci volt, és szintén Eichmann mellett szolgált – így például Magyarországon is – azonban a szaloniki deportálásokban névrokona, Alois Brunner vett részt.

² Dieter Wisliceny, porosz báró – SS Obersturmbannführer (1911–1948), Eichmann és Krume­y mellett a zsidók megsemmisítésére létrehozott speciális alakulat egyik vezetője. Legfontosabb szerepe a szlovák, görög és magyar deportálásokban volt. Háborús bűnősként Pozsonyban ítélték halálra és végezték ki.

³ Jenő Lévai: *Eichmann in Hungary*, Budapest, Pannonia Press, 1961, 42. Saját fordítás – B.L. (A továbbiakban, ahol külön nem jelzem, ott saját fordításomat használtam.)

Egy auschwitzi túlélő, Madame Marie-Claude Vaillant-Couturier⁴ így mondta el mindezt 1946. január 28-án a nürnbergi perben: „A szaloniki zsidó nők esetében emlékszem, hogy amikor megérkeztek, képes levelezőlapokat adtak nekik, rajtuk »Waldsee« postai címmel, ez egy hely, ami nem létezett, és a nyomtatott szövegben, amit a családjuknak kellett elküldeniük, ez állt: »Jól vagyunk, van munkánk és jól bánnak velünk. Várjuk érkezésetek.« Én magam láttam a kérdéses lapokat, és a Schreiberinnen [a blokk titkárnői] utasítottak bennünket, hogy osszuk szét azokat az internáltak között. Tudom, hogy egész családok érkeztek a lapok hatására. Jómagam tudom, hogy ez megtörtént Görögországban. Azt nem tudom, hogy más országban megtörtént-e, de mindenesetre Görögországban (ahogy Csehszlovákiában is)⁵ megtörtént, hogy egész családok mentek el azért a szaloniki toborzóirodához, hogy csatlakozhassanak a családjukhoz. Emlékszem egy szaloniki irodalomprofesszorra, aki rémülten látta, hogy az apja megérkezett.”⁶ Az első öt vonat után Szalonikiból még 14 indult a megsemmisítőtáborokba, 1943. augusztus 7-ig lényegében a teljes szaloniki zsidóságot deportálták, elsősorban Auschwitz-Birkenaubá. A 49 ezer ember kb. 70%-át érkezésük után azonnal gázkamrába küldték.⁷

II. felvonás, Magyarország

Az 1944 tavaszán és nyarán deportált magyar zsidóktól híradást először június második felében kaptak az itthon maradt rokonok és ismerősök.⁸ A tőlük érkezett tábori

⁴ Madame Marie-Claude Vaillant Couturier, sz. Marie-Claude Vogel (1912–1996) francia fotóriporter, politikus. Részt vesz az ellenállásban, ezért 1942-ben letartóztatják. 18 hónapig Auschwitz-Birkenauban fogoly, majd Ravensbrückbe szállítják; itt szabadul fel 1945. április 30-án.

⁵ Itt valószínűleg a Felvidékről deportált zsidókról van szó.

⁶ The Trial of German Major War Criminals, Sitting at Nuremberg, Germany, 21st January to 1st February, 1946 Forty-Fourth Day: Monday, 28rd January, 1946, (Part 3 of 9), Page 191, The Nizkor Project. <http://www.nizkor.org/hweb/imt/tgmwc/tgmwc-05/tgmwc-05-44-02.shtml> (letöltés 2016. november 3.). Köszönettel tartozom Csonka Ágnesnek, aki a nürnbergi és az Eichmann-per közölt részleteit egybevetette az eredeti angol szövegekkel.

⁷ Lásd http://www.holokauszmagyarorszagon.hu/index.php?section=1&chapter=13_4_2&type=content (letöltés 2016. november 25.).

⁸ „A IV. zónában lévő zsidók koncentrációja és deportálása egyidejűleg folyt a budapesti zsidók különleges csillagos házakba való tömörítésével. Ezen 250 000 zsidó átköltöztetése június 17. és 25. között történt. [...] Ez idő tájt, a IV. zónából való deportálások idején kézbesítettek először Auschwitzból postai levelezőlapokat több, korábban deportált személy rokonának és barátainak.” Randolph L. Braham: *A népiirtás politikája. A Holocaust Magyarországon*, 2., bőv., átd. kiad., ford. Zala Tamás, Berényi Gábor, Sz. Kiss Csaba, Garai Attila, Seres Iván, Hernádi Miklós, Budapest, Belvárosi, 1997, 701. Egy másik forrás szerint a lapok már korábban, május végén, június elején megérkeztek: Mose Golan: *Az Eichmann-per magyarországi összefüggései egyes tanúvallomások tükrében*. Eichmann-per évforduló – Előadás az ELTE, a CEU és a Mensch Nemzetközi Alapítvány által szervezett konferencián 2011. április 11-én lásd <http://www.or-zse.hu/kutat/mzsemle/golan-eichmannper.htm> (letöltés 2016. október 26.).

levelezőlapokon a feladás helyén egy addig soha nem hallott helységnév, Waldsee szerepelt.⁹ A lapok dezinformációs szerepéről, megírásuk körülményeiről, majd itthoni fogadtatásukról Eichmann jeruzsálemi peréből tudhatjuk meg a legtöbbet. Mindkét megidézett tanú saját tapasztalatairól mesélt, egyikük Auschwitzban írt, másikuk Budapesten kapott Waldsee feladójú tábori lapot. Dr. Földi Imre ügyvédet és családját az akkor éppen Magyarországhoz tartozó Ungvárról deportálták Auschwitzba. Feleségét, kislányát és kisfiát közvetlenül érkezésük után elgázosították. A Waldsee-lapokról 1961. május 25-én beszél a perben.

„Bach államügyész: Dr. Földi, mennyi időt töltött Auschwitzban?

Dr. Földi Imre tanú: Csak tíz napot voltam Auschwitzban.

B.: Mesélne valamit a levelezőlapokról, amelyeket az ottléte alatt kötelező volt megírniuk?

F.: Igen. Az első napokban kaptuk az utasítást – kaptunk egy levelezőlapot és egy ceruzát, és lediktálták nekünk, mit kell írni.

B.: Ki diktálta?

F.: Valamilyen kápó vagy SS volt. Már nem emlékszem pontosan – álltunk szemben a fallal, írtunk, és ők a hátunk mögül diktálták, hogy mi kerüljön a levelezőlapra.

B.: Mit mondtak, mit írjanak a levelezőlapra?

F.: Nem emlékszem szóról szóra, de többé-kevésbé a következő volt: »Minden rendben, épp megyek dolgozni. Jól vagyok.« Nem emlékszem pontosan a levelezőlapra, de később a nővéremnél megtaláltam a lapot, amit küldtem neki Budapestre.

B.: Azt is megmondták, hogy írja rá a nevét is a helynek, ahol tartózkodik?

F.: Igen. Waldsee. Hozzá kell tennem, hogy amíg a gettóban voltunk, már akkor is kaptunk ilyen levelezőlapot az első transzporttól.

B.: Tehát önök kaptak levelezőlapot Waldseeből. Mit gondoltak róla?

F.: Elkezdtünk kutatni a hely után, és találtunk egy üdülőhelyet ezen a néven Ausztriában.

B.: Milyen hatással volt önökre, amikor megkapták ezeket a levelezőlapokat?

F.: Megnyugtattak bennünket. Azt gondoltuk, hogy legalább jól vannak, másrészt pedig hogy ez egy csodálatos hely Ausztriában – mi ezt hittük.

B.: Dr. Földi, tudná azonosítani ezt a levelezőlapot? [Átnyújt egy levelezőlapot a tanúnak.]

⁹ A Magyar Zsidó Múzeum és Levéltárból (MILEV) származó két Waldsee-lap másolatát a dolgozat függelékében közlöm (1., 3. kép).

F.: Igen. Az áll rajta: »Rendben megérkeztem. Egészséges vagyok és jó a hangulatom, jól érzem magam.« És itt van az utónevem, meg a feleségemé is. Azért írtam oda a feleségem utónevét, hogy utaljak arra, hogy együtt vagyunk ott.

B.: Ez az ön kézírása?

F.: Igen.

B.: És kinek küldte ezt a levelezőlapot?

F.: A nővéremnek Budapestre.

B.: És azután ő visszajuttatta önnek a levelezőlapot, és így került az ön birtokába?

F.: Igen.

Bíróság elnöke: Bizonyítékként tekint erre a levelezőlapra?

B.: Igen.

E.: Vissza fogjuk adni a levelezőlapot a tanúnak, nekünk van belőle másolatunk. A levelezőlap T/1151. számmal lett megjelölve. Milyen névvel írta alá?

F.: Az utónévvel és a családnévvel, ahogy a családban használtuk – Martin mint Marcel, Bizi mint Erzsébet.

B.: A szöveget szóról szóra diktálták, vagy csupán a tartalmát?

F.: Szóról szóra.”¹⁰

Freudiger Fülöp textilgyáros az 1944-ben felállított budapesti Zsidó Tanács tagja volt.¹¹

A bíróságot a Zsidó Tanácsnak a magyarországi holokausztban játszott szerepe érdekelte, ennek kapcsán került terítékre a Waldsee-lapok ügye.¹² Freudiger, akárcsak dr. Földi, 1961. május 25-én tett tanúvallomást Jeruzsálemben.

„Bach államügyész: Freudiger úr, Ön elmesélte nekünk a Krumejjal¹³ történt beszélgetését, amelyben a Magyarországról deportált zsidók sorsáról volt szó. Mondana

¹⁰ The Trial of Adolf Eichmann. Session 53. Part 4 of 6. The Nizkor Project. <http://www.nizkor.org/hweb/people/e/eichmann-adolf/transcripts/Sessions/Session-053-04.html> (letöltés 2016. október 15.)

¹¹ Freudiger Fülöp (1900–1976) az Autonóm Orthodox Izraelita Hitközség elnöke 1939-től, az ortodox hitközség képviselője az Eichmann által jóváhagyott Magyar Zsidók Központi Tanácsában. 1944. május 13-án a magyar hatóságok által hivatalosan kinevezett Magyarországi Zsidók Szövetsége Ideiglenes Intéző Bizottságának (más néven a második Zsidó Tanácsnak) tagja lesz.

¹² „Miután Bach ügyész többszöri kísérlete ellenére nem tudta rávenni a tanút, hogy adjon választ az addig négyszer elhangzott kérdésre: mikor szereztek tudomást az auschwitzi megsemmisítésről, célját a hamis levelezőlapokról szóló történet felidézésével próbálta elérni, amelyeket a németek a zsidókkal írtak meg Auschwitzba érkezésükkor, egy nem létező Waldsee nevű helységből.” Mose Golan, *i. m.*

¹³ Hermann Alois Krumej német SS-Obersturmbannführer (1905–1981) a megszállt területek lakosságának ki-és betelepítését ellenőrzi és irányítja a Sicherheitspolizei kötelékében. Eichmann helyetteseként érkezik Budapestre 1944-ben. Az Eichmann-perben öt évre, majd később, 1969-ben az NSZK-ban életfogytiglanra ítélik.

valamit a bíróságnak azokról a bizonyos levelezőlapokról, amelyek a deportált zsidóktól érkeztek?

Freudiger tanú: Igen. Mielőtt megkaptuk a beszámolót, tisztában lehettünk azzal, hogy a zsidókat Auschwitzba küldik. De nem tudtuk, hogy Auschwitz mit jelent. Amikor Krumejjal beszéltem, ahogy már mondtam, ő mindig fenntartotta, hogy őket munkára küldik. Két héttel azután, hogy az első transzportot útnak indították, talán május végén – az idő telt, nap nap után – szereztünk egy összekötőtisztet, aki mindennap felment a Svábhegyre – Gábor és Pető feladata volt a kapcsolattartás vele – nagy halom levelezőlapot hoztak, amelyeket deportált zsidók írtak. »Waldsee« volt rajtuk feltüntetve. Ilyeneket írtak, hogy: Dolgozunk, üdvözlünk küldjük. A körülmények nem rosszak, jól vagyunk, dolgozunk itt, üdvözlünk ennek és annak... Az összes levelezőlap ebben a stílusban íródott.

B.: És a cím mindig »Waldsee« volt?

F.: Fel volt tüntetve, hogy »Waldsee, ilyen és ilyen dátum.« Más cím nem volt.

B.: Megpróbálták megállapítani, hol van ez a »Waldsee«?

F.: Krumejhoz mentünk, és megkérdeztük, hol van Waldsee. Először azt válaszolta, hogy »Németország közepén«, aztán azt mondta, hogy »Tübingiában«. Szereztünk egy térképet, azon kerestük, de nem találtuk. Lehet, hogy egy kis hely. Akárhogy is, a Waldsee-megtévesztés sokáig tartott, két, három vagy négy hétig, aztán rájöttek, hogy nem érdemes tovább hazudniuk, mert mi tudjuk az igazságot.

Bíróság elnöke: Volt ezeken a levelezőlapokon postai bélyegző?

F.: Nem volt postai bélyegző.

B.: És hogy küldték őket?

F.: Azt mondták, hogy a lapokat az SS parancsnokság főhadiszállásáról szállították ide, egy ember hozta el őket. Mígnem két héttel később egy levelezőlapon rádiózás nyomát találtam. A levelezőlapokat ceruzával írták. Észrevettem, hogy ahova a »Waldsee« volt írva, ott valami ki lett rádiózva. Mivel egy textilüzem tulajdonosa voltam, mindig volt nálam nagyítólencse. Megvizsgáltam a levelet, és láttam az »ITZ« betűket, még egészen olvashatóak voltak. Valaki hibázott, és »Auschwitzot« írt »Waldsee« helyett, nem úgy, ahogy mondták neki. Ezután kirádiózta, és odaírta: »Waldsee«. Fogtam a levelezőlapot, és másnap reggel elmentem Krumejhoz. Azt mondtam neki: „Az embereink Auschwitzban vannak, és nem »Waldseeben«”. Ő azt válaszolta: »Hogy mondhat ilyet? És miért dühös rám?« Mutattam a levelezőlapot és a nagyítólencsét, és azt mondtam neki: »Nézze, kérem!« Megnézte, és így szólt: »Freudiger, én tudom, hogy maga egy okos ember – magának nem kell mindent észrevennie« (Sie sollen nicht alles

bemerken). Ezután nem jött több levelezőlap »Waldsee«-ból. Valójában nem volt már ott senki, aki írhatott volna.

B.: Világos volt önnek, hogy a levelezőlapokon szereplő kézírások alapján a hozzátartozók azonosítani tudják a családtagjaikat?

F.: Igen.”¹⁴

Nem az Eichmann-perben tett tanúvallomásából, hanem Freudiger Fülöp Braham alapművében idézett visszaemlékezéséből tudható, hogy ő maga személyesen is kapott két ilyen lapot Stern Józseftől és Sámuelától, akik a gyárigazgatójának, Stern Edvinnek voltak testvérei. Nevüket úgy írták alá, hogy Joseph R’evim (héberül: éhes) és Samuel Blimalbish (héberül: ruhátlan).¹⁵

A helyszín, ahol a Zsidó Tanács székel, Löwinger Mór Waldseeval kapcsolatos emlékezésében is kitüntetett figyelmet kap.¹⁶

„Egy júliusi napon a Síp utcán mentem a Zsidó Tanács ülésére, akiknek a főhadiszállása a 12-es szám alatt volt. Láttam, hogy egy Gestapo-teherautó megáll, és vagy fél tucat, levelekkel teli zsákot dob a portásfülke elé. Kinyitottuk a zsákokat, és legnagyobb rémületemre mindegyikben ezerszámra, ha nem tízezerszámra olyan levelezőlapok voltak, amiket deportált emberek írtak. Hirtelen az egyik levelezőlapon a testvérem, Aharon kézírását fedeztem fel. Két lap is volt tőle, az egyik az apósomnak, a másik a bátyámnak címezve. [...] Megdermedtem a rémülettől. A testvérem pontosan azt írta, amit mondtak neki. Magyarul írta,¹⁷ hogy »szerencsésen« megérkeztek és munkát is fognak kapni. Azt is írta, hogy reméli, valamikor újra viszontlátjuk egymást. Azután, hogy megtaláltam ezt a két lapot tőle, képtelen voltam a többit is megkeresni. Hiszen mindegyik lap hazug volt, szerencsétlen emberek kényszer alatt írták őket, megcímezve a rokonaiknak, ahogy nekem is, megtévesztésül, hogy higgyük azt, élnek és »boldogok«. [...] A valódi cím helyett egy kitalált város, »Waldsee« nevét nyomtatták rájuk. Miután láttam ezeket a lapokat, megnéztem Németország térképét, de Waldseet

¹⁴ The Trial of Adolf Eichmann. Session 52. Part 4 of 8. The Nizkor Project. (letöltés 2016. október 15.).

¹⁵ Philip Freudiger: „Five Months”, in *The Tragedy of Hungarian Jewry. Essays, Documents, Depositions*, szerk. Randolph L. Braham, New York, The Institute for Holocaust Studies of the City University of New York, 1986, 265.

¹⁶ Löwinger Mór (Mezőtúr, 1920–?) Budapesten és vidéken borkereskedelemmel foglalkozó ortodox zsidó, . 1944–1945-ben a budapesti gettó élmezőjének egyik kulcsfigurája. A felszabadulás után az Egyesült Államokba emigrált, visszaemlékezéseit családja adta ki 1999-ben. A gettó lakossága érdekében tett erőfeszítéseiről Lévai Jenő is megemlékezik könyvében: *A pesti gettó csodálatos megmenekülésének hiteles története*, Budapest, Officina 1946, 155.

¹⁷ A szerző téved. A szóban forgó levél németül íródott, ez a könyvben közölt reprodukcióból kiderül.

sehol nem találtam, ugyanis ez a város nem létezik. [...] Valójában a sok ezer levelezőlapból csak nagyon kevés jutott el a címzettekhez, mert ahogy én láttam, a leveleszsákok egyszerűen megsemmisültek, és ez senkit nem zavart. Szóval, az egész német fáradozás fölösleges volt. Csak én voltam olyan szerencsés, vagy szerencsétlen, hogy elég volt egyetlen zsákot kinyitnom, hogy felfedezzem a testvérem kézírását.”¹⁸

A lapok megérkeznek

Löwinger Mór visszaemlékezésében azt írja, hogy „az egész német fáradozás fölösleges volt”, és a lapokból „csak nagyon kevés jutott el a címzettekhez”. Ez csupán az ő személyes benyomása volt, és valószínűleg a Síp utcába éppen akkor érkezett postaszákokra vonatkozó tapasztalatára alapozta, hiszen más források ennek pontosan az ellenkezőjét állítják. Hegyi Ágnesnek az erdélyi zsidóság holokausztjával kapcsolatos tanulmányában a következőt olvashatjuk:

„Az Am Waldsee levelezőlapok mindenhová megérkeztek: polgári címre, munkatáborba, sőt még a börtönbe is. Fekete Györgyné Heves Marianne tudott róla, hogy a kolozsvári Nemes Öcsinek, aki a deportálás idején munkaszolgálatos volt, »jött lapja Am Waldseeről, az apjától, hogy jól van, akkor, amikor az már régen a Mennyeek országában volt«. Szilágyi András író meséli *Dűlőutak a pokol felé* című önéletrajzi írásában, hogy Auschwitzból küldött, Am Waldseeből keltezett, életjelt adó levelezőlapját a 16. számú hadbírószági zárka politikai elítélte megkapták, »ami nem csekély izgalmat keltett a zárka lakói között és az összes börtönökben«. Weisz Vilian maga is küldött Auschwitzból három-négy levelezőlapot: típuslapok voltak, »jól vagyunk, egészségesek« szöveggel, csak aláírni és megcímezni lehetett. A levelezőlapokat a Lagerälteste és a kápók osztották ki. Weisz Vilian pusztatopai [Topa Mica, Kolozs megye] szomszédainak címezte őket: Zahan Vasile, Nemes Tódor és Crisan Gheorghe kezéhez, akik megkapták, és el is hitték, hogy a deportáltak jó helyre kerültek.”¹⁹

Az Eichmann-per már idézett részletében dr. Földi vallomása is erről tanúskodik:

¹⁸ Maurice Lowinger: *Miracle in the Ashes*, New York, NY, MML, 1999, 101–103.

¹⁹ Hegyi Ágnes: Információáramlás az információkorlátozás idején a holokauszt erdélyi dokumentumai alapján, in *Tanulmányok a holokausztról*, II, szerk. Randolph L. Braham, Budapest, Balassi, 2002, 177.

„F: Igen. Waldsee. [...] amíg a gettóban voltunk, már akkor is kaptunk ilyen levelezőlapot az első transzporttól.” Ahogy egy másik visszaemlékezésben szintén olvashatjuk: „Az ungvári zsidóság nem számított arra, hogy bennünket deportálni fognak, mi nem tudtunk sem Auschwitzról, sem Birkenauról. Bár kaptunk már a Szlovákiában elhurcolt lányoktól postát, de azok mindig Waldsee pecséttel írtak.”²⁰

Lustig Olivér könyvében külön fejezetet szentel Am Waldseenak.²¹ Őt családjával együtt Kolozsvárról deportálták Auschwitzba. Néhány héttel az érkezésük után az Appellplatzon kivételesen nem zárt alakban kellett sorakozniuk.

„A táborparancsnokság – kezdte szelíd hangon a Lagerschreiber – jóváhagyta, hogy levelezetek az otthon maradottakkal. Írjatok barátaitoknak, ismerőseiteknek, szülővárosotok vagy faluitok kiválóságainak, bárkinek, akinek kedvetek tartja. Különben a szöveg készen áll, kinyomtatva. Éppen csak alá kell írni, s bemondani a címet.”

Lusztig először nem akart írni, de aztán eszébe jutott Tibor bátyja, aki munkaszolgálatos volt, és véletlenül tudta a tábori címét.

„A Lagerschreiber már éppen menni akart, amikor elhatároztam magam. Odaléptem hozzá, s egy üres levelezőlapot kértem. Azt mondtam, saját kezűleg akarok írni. Egyetértett. Ceruzát adott, s azt mondta, feladónak írom a nevem, születési évem, lakcímként pedig ezt: *Am Waldsee...*”

A lap meg is érkezett a táborba a testvéréhez, ahol azonnal kézről kézreadták.

„Senki nem olvasta el, csak a feladó címét nézték, s szinte öntudatlanul hajtogatták: *Am Waldsee... Am Waldsee...* Senki nem tudta, hol lehet. Senki nem hallott ilyen helységről. Másnap estére atlaszt szereztek. Lapokra tépték, és csoportokba verődve olvasták az összes országok helységneveit. Nagy későre egyikük felkiáltott: – Megvan,

²⁰ G. M., N. F. és G. K. ungvári tanulók 1945. július 2-án, a DEGOB jegyzőkönyvébe felvett tanúvallomása. (letöltés 2017. február 27.).

²¹ Oliver Lustig (1926, Solyomkö, Kolozs megye, Románia) közgazdász, újságíró. Romániában él. Szinte az egész családját elvesztette a holokausztban. 1960 óta hét könyvet írt a holokausztról, valamint közreműködött az *Auschwitz Album* szerkesztésében, amelyet a Yad Vashem és az Auschwitz-Birkenau Múzeum jelentetett meg 2002-ben.

megtaláltam! És ünnepélyes hangsúllyal olvasta: – *Waldsee*. – Remek! Hol van? Melyik országban? – Svájcban – hangzott a válasz, s a barakkra nehéz, síri csend ereszkedett.”²²

Válaszlevelek Auschwitzba

A lapok megérkeztek Auschwitzból, és az otthoniak – ha közben nem deportálták már őket is – gyakran válaszoltak azokra. Az Auschwitzot túlélte dr. Nyiszli Miklós visszaemlékezése is megerősíti ezt.²³ (Kutatásaim szerint valószínűleg ez a *Waldsee*-hazugsággal kapcsolatos legkorábbi, könyvben megjelent közlés: beszámolóját szinte közvetlenül a háború után, 1946-ban publikálta először a szerző.)

„Június vagy július hónapban történt, hogy a tömött barakkok lakói között 100 000 darab levelezőlapot osztottak ki, kötelezővé téve az írást valamennyi ismerősnek. Szigorúan megparancsolták, hogy feladóhelyül ne Auschwitzot vagy Birkenaut írjanak, hanem »Am Waldseet«. Ilyen nevű helység csak a svájci határon van. A levelek elmentek, válasz is érkezett rájuk. Szemtanúja voltam, midőn a válaszleveleket, körülbelül 50 000 darabot, egy, a krematórium udvarán készített máglyán elégették. Kézbesíteni úgysem lehetett volna, mert a címzettek is elégték, míg levelükre válasz érkezett. Így volt ez megrendezve. A célja a világ közvéleményének megnyugtató és félrevezető volt.”²⁴

Nyiszli azt írja, hogy a válaszlapok is megérkeztek, de címzettjeiket addigra már megölték. Tehát a megtévesztő kommunikáció oda-vissza áramlása létezett a lágerlakók és a rokonság között, sőt volt olyan, hogy Nyiszli tapasztalatával ellentétben valakihez el is ért a külvilág üzenete. Egy másik túlélő, Leicht Ferenc²⁵ beszámolójában olvashatunk erről a kivételes esetről.

²² Oliver Lustig: *Lágerszótár*, Kolozsvár, Dacia, 1984, 9–11.

²³ Dr. Nyiszli Miklós (Szilágysomlyó, 1901–1956, Nagyvárad) a Máramaros megyei Szaplancán orvos, amikor 1944 májusának végén Auschwitzba deportálják. A lágerben dr. Mengele boncolóorvosa lesz, ennek köszönhetően éli túl ő és közvetlen családja a holokausztot. Visszaemlékezéséből született könyve a holokauszt kutatás fontos forrása.

²⁴ Dr. Nyiszli Miklós: *Dr. Mengele boncolóorvosa voltam az auschwitzi krematóriumban*, Budapest, Magvető, 2016, 194–195 (Tények és Tanúk). A kötetben Nyiszli szövegének második kiadása olvasható (Debrecen, Debrecen város és a Tiszántúli Református Egyházkerület könyvnyomda-vállalata, 1947) Vági Zoltán tanulmányával és jegyzeteivel, valamint tartalmazza Nyiszli két, háború utáni tanúvallomásának szövegét.

²⁵ Leicht Ferenc (Keszthely, 1929) elektroműszerész, idegenvezető. Nagykanizsáról deportálták Auschwitz-Birkenaubába.

„Az Auschwitzba megérkezett magyarországi zsidóknak mindegyikével írtak egy levelet, egy előre nyomtatott német nyelvű levelezőlapot. Az volt rajta, hogy Waldseeban vagyok – ez egy svájci üdülőhely volt –, jól vagyok, mindenkit üdvözlök, és alá lehetett írni, és meg lehetett címezni, és haza lehetett küldeni. Olyanok is megírták, akik öt perc múlva a gázkamrában voltak. De mindenkinek adtak, hogy életjelt adjon magáról. Abban a lágerben, ahol én voltam, ott is kiosztották a Waldsee-lapokat, és írtam is az egyik szomszédomnak, aki Nagykanizsán a pékségünk mellett lakott. És az anyám, ahol volt ugye, a női táborban, ő is írt. Akkor őt már a kommandójával bevitték a Stammlagerbe, s onnan járt ki dolgozni. És ezeket a lapokat a szomszédok megkapták. Ismerték az apám munkaszolgálatos címét, és elküldték neki egy borítékban a két változatot. [...] És az apám írt egy választ Waldseeba címezve, mert azzal kapták meg a szomszédok a lapokat, hogyha valaki válaszolni akar, németül írjon, tegye egy borítékba, s a budapesti hitközség címére küldje el. Ugyanis ezek a lapok úgy kerültek Magyarországra, hogy egy német katonai furgon elhozta Budapestre a németek által kinevezett zsidó vezetőknek, hogy küldjék szét. És ők szét is küldték, a válaszokat be is gyűjtötték, ahol jött. Mikor a legközelebbi lapokat hozta a német autó, a válaszokat fogták, berakták, elvitték. És az auschwitzi törzstáborban egy szép napon sorakozókor elővették ezeket a leveleket, és névsor szerint kiosztották. Richtig az anyám megkapta. Senkit nem tudok rajta kívül, aki választ kapott volna. Merthogy többnyire már nem is éltek addigra. Az volt benne, hogy minden rendben van stb., és apám azt írta németül, hogy Feri is írt. Ebből az anyám megtudta, hogy én valahol megvagyok, hogy hol, azt nem, de megvagyok, tehát élek. Ezt valamikor úgy június végén, július elején tudta már.”²⁶

Waldsee és irodalom

A Waldsee-lapok motívumát két külföldi szépirodalmi műben találtam meg. Motti Lerner²⁷ *Kasztner* című drámájában²⁸ egy budapesti SS-irodában a címszereplőt, Kasztner Rezsőt, és Joel Brandot próbálja meggyőzni Wisliceny és Krumej, hogy

²⁶ Centropa interjú, készítette Réz Judit, 2004, lásd <http://www.centropa.org/hu/biography/ferenc-leicht> (letöltés 2016. november 7.).

²⁷ Motti Lerner (1949, Zikhron Ya'akov, Izrael) izraeli drámaíró, forgatókönyvíró.

²⁸ In *Israeli Holocaust Drama*, szerk. Michael Taub, Syracuse, NY, Syracuse University Press, 1996, 229–230.

Waldsee igenis létező helység Dél-Németországban, és a deportált magyar zsidók az ottani gyárakban dolgoznak. Ugyanez a jelenet ismétlődik meg Leo V. Kanawada, Jr.²⁹ nagyívű fikciós történelmi regényében, ami a világpolitikába ágyazva mutatja be a szlovák és magyar zsidók deportálásának történetét 1943 decemberétől.³⁰

Magyar szerzőknél gyakrabban olvashatunk Waldseeről. Heltai Jenő írja naplójában 1944. május 26-án: „Ma érkezett Németországból repülőgépen 2000 levelezőlap, amelyet az első transzport küldött. Mindegyiken ez a két szó: »Jól vagyok.«” Majd június 2-án újból előkerül a téma: „Stern Samu a Gestapónál érdeklődött a deportálásokról, azt felelték neki, hogy ez stratégiai szükségesség, a haditerületet ki kellett üríteni. Az a Waldsee, ahonnan a levelek érkeznek, a valóságban nem is existál [sic!], alighanem Sziléziába vitték őket, az egyik levelezőlapon egy sziléziai község neve van. Állítólag nem igaz, hogy leölmozott vagonokban szállították el, ülőhelyeket adtak nekik.” Míg végül, június 10-én világos lesz minden, legalábbis Heltai számára: „A deportáltakat, akiktől elveszik mindenüket, állítólag Auschwitzba (?) szállítják. Ez az a hely, ahol a zsidókat kiirtják.”³¹

F. Fürth Magda³² *Auschwitz ballada* című versciklusában a halálgyár poklát dolgozza fel a magyar zsidó női foglyok perspektívájából. Az öt versből a negyedik címe: Munka; ennek egyik szakasza így kezdődik:

„Waldsee...? Kőd,
álnok fátyol Auschwitz fölött.
...Mint kilőtt
Torpedó, motoros nő lecsap:
»Gyereked!«
S mint macskakölyök-felesleg,
Kis testek
az oldalzsákban haldokolnak.”³³

²⁹ Leo V. Kanawada, Jr. (1941–) amerikai történész, író.

³⁰ Leo V. Kanawada, Jr.: *The Innocence of the Just. Hungary and Slovakia*, in *Holocaust Diaries*, V, Bloomington IN, AuthorHouse, 2010, 380.

³¹ Heltai Jenő naplója 2017 őszén jelenik meg a Magvető Kiadó Tények és Tanúk sorozatában. Az idézetekért Schmal Alexandrának tartozom köszönettel.

³² F. Fürth Magda (1890–1974) író, költő. Sokáig a Pesti Izraelita Hitközségnél dolgozott titkárnőként. Az 1920-as évektől jelentek meg novellái és versei először Magyarországon, majd a háborút követő alijázása után Izraelben.

³³ F. Fürth Magda: *Auschwitzi ballada*, in *Üdvözet a jövő asszonyának*, Tel-Aviv, Új Kelet, 1956, 29.

Kertész Imre és László Károly megjárta Auschwitzot. Kertész Imre a *Sorstalanság*ban, az Auschwitzba tartó vonatútnál írja:

„Nem tudom, mi módon sikerült némelyik felnőttnek azt is kifürkésznie, hogy utunknak pontosabban is egy »Waldsee« nevezetű helység a célja: ha szomjas voltam, ha melegem volt, már önmagában az ígélet is, amit ez a név tartalmazott, nyomban könnyebbséget jelentett.”³⁴

László Károly³⁵ kötetének már a címe is – *Tóparti nyaralás* (alcíme: *Egy túlélő visszagondol*) – egyértelmű, ironikus utalás Waldseera.³⁶ A mű az Auschwitzba deportált pécsi fiatalember lágerélményeinek irodalmi feldolgozása. A holokauszt után tíz évvel fogott hozzá a megírásához. László az előszó első bekezdésben tisztázza, hogy számára Waldsee különleges tartalommal bír.

„Egy erdei tó, fenyvesektől övezve, a nyughatatlan embert rejtett sorsára figyelmeztetheti. Tiszta, átlátszó vizével jelképe lehet vést hozó tisztánlátásnak. Oly erővel vonzza magához azt, ki már látta, hogy az évente oda visszatérni kényszerül, akár egy családi sírhoz; csak éppen a tengerhez vezető útját zárja el a tó. Akár az emberi lélek, a néma víztükör is visszaveri mindazt, ami előtte megjelenik, de senki nem lát le az alapokig. Naponta vonulnak el az égitestek az erdei tó fölött, körülötte váltják egymást az évszakok, ám minden változás közepette megőrzi végső titkait.”

Nyilvánvaló, hogy értelmezésében Waldsee több, mint a náci hazugságok tábori levelezőlapokban manifesztálódott cinizmusa, Lászlónál a soha nem létezett tó képe a háború után is kísért, metaforája a holokauszt utáni létezésnek. Néhány bekezdéssel később aztán a Waldsee-trükköt is elmagyarázza az olvasónak:

„Ami a könyv címét illeti: természetesen ez az erdei tó a valóságban nem létezik. Azonban ideig-óráig ismerősen csengett a »Waldsee« szó, mert amikor annak idején

³⁴ Kertész Imre: *Sorstalanság*, Budapest, Szépirodalmi, 1975, 93.

³⁵ László Károly (1923–2013) pszichoanalitikus, műgyűjtő. Több mint 10 ezer darabból álló gyűjteményéből egy kisebb válogatás, közte Rippl-Rónai, Moholy-Nagy, Kassák, Vasarely alkotásaival, Veszprémbe a Művészetek Házában állandó kiállításon látható. László Károllyal 2007 januárjában személyesen is találkozhattam, amikor *Rejtőzködő rajzok* című kiállításunk megnyitójára ellátogatott a 2B Galériába. Sajnos akkor még nem ismertem *Tóparti nyaralás* című kötetét.

³⁶ A mű eredeti címe: *Ferien am Waldsee*, Bázelen adták ki 1955-ben. A magyar változat szerzői kiadásban jelent meg valamikor az 1980-as években Esterházy Mátyás fordításában. Az általam kutatót szépirodalmi művek közül itt bukkan fel legkorábban Waldsee neve.

néhány csoportot Magyarországról koncentrációs táborokba vittek, ismeretlen úticéllal persze, néhány családtag alkalomadtán kapott egy-egy levelezőlapot, előre rányomtatott szöveggel és a deportált rokon saját kezű aláírásával. Ez annál is inkább alkalmas volt hozzátartozók megnyugtatóására, mert a postai bélyegzőn világosan kivehető volt: »am Waldsee«.

A Waldsee-motívum forrásaim alapján legutóbb 2012-ben bukkan fel Kovács Márton és Mohácsi János *A Dohány utcai seriff* című drámájában. A darab során mindvégig koromsötét színpadon, sok más vendégszöveg mellett hangzott el a következő részlet:

„A nővéremet másnap elkapták az utcán, soha többet nem láttuk. Auschwitzba került, mert onnan kaptunk egy lapot. A levélen egy sztereotip szöveg volt, saját kézírással, németül. Az volt benne, hogy jól vagyok, minden rendben van. A bélyegzőn az volt, hogy Waldsee. Közismert dolog, hogy Auschwitznak ez volt a fedőneve. Az 1944 kora nyarán odakerült emberekkel ilyen levelet írtak megnyugtatósul. Aztán, amikor már százezerszám vitték oda a vidéki zsidókat, akkor már nem helyeztek olyan nagy súlyt erre. Nem is volt kivel tudatni, mert mindenkit elvittek vidékről.”³⁷

Waldsee a térképen

A visszaemlékezésekben olvashatjuk, hogy a szereplők többször is megpróbálják Waldseet mint létező helységet beazonosítani, elhelyezni valahol a térképen. Van, aki kétségeit fogalmazza meg (Freudiger: „Szereztünk egy térképet, azon kerestük, de nem találtuk. Lehet, hogy egy kis hely”); van, aki tagadja létezését (Löwinger: „...megnéztem Németország térképét, de Waldseet sehol nem találtam, ugyanis ez a város nem létezik”); és vannak, akik megtalálják (dr. Földi: „...találtunk egy üdülőhelyet ezen a néven Ausztriában”; Lustig: „Hol van? Melyik országban? – Svájcban – hangzott a válasz...”); Leicht: „...Waldseeban vagyok – ez egy svájci üdülőhely volt...”), de tévednek. Waldsee ugyanis nem Ausztriában, nem Svájcban, hanem Németországban van, a Rajna-vidéken, Pfalz tartományban, valahol Mannheim

³⁷ A *Dohány utcai seriff* bemutatója 2012. december 12-én volt a Jurányi Házban. Az idézett szöveg, amely Révész Gáborné visszaemlékezéséből való, a szöveggönyv 5. oldalán olvasható. (Centropa interjú. Készítette Czingel Szilvia, 2006 <http://www.centropa.org/hu/biography/revesz-gaborne>, / Révész Gáborné sz. 1928, Budapest. Nyugdíjas tanár. Budapestről deportálták Dachaubá, majd Bergen-Belsenbe.) Az előadásban ezt a részt Boros Anna színésznő mondta el. Köszönettel tartozom neki a szakdolgozathoz nyújtott segítségért.

és Speyer között félúton. Van egy másik városka, amit viszont Bad Waldseenak hívnak, ez is Németországban, Baden-Württemberg tartományban, ha nem is egészen pontosan ott, ahova Nyiszli Miklós helyezi: „Ilyen nevű helység csak a svájci határon van”, de valóban, viszonylag közel, kb. 60 kilométernyire Svájcra. Ez a zavar Waldsee topográfiájával kapcsolatban valószínűleg általános volt, és pontosan ez lehetett a nácik célja. Sikerült egy olyan települést találni, aminek a neve kedves asszociációt kelt (Erdei tó) – tehát megnyugtatja a deportálásra várókat, és ami ugyan létező hely, lehet ellenőrizni a térképen, de elég kicsi ahhoz, hogy korábban bárki is járhatott volna ott. Sőt könnyen összekeverhető egy másik, még kellemesebb hellyel, Bad Waldseével (Erdeítő-fürdő), hogy aztán teljes zavar legyen a fejekben.

Hogy a náciknak pontosan hogyan esett a választása Waldseera mint a legmegfelelőbb névre, ami Auschwitz helyett majd szerepelni fog a tábori lapokon, ezzel kapcsolatban nem találtam forrást, de arra, hogy mi ihlette meg őket, milyen gondolati mintát követtek, mire eljutottak az „Erdei tóhoz”, arra igen. *Shoah* című filmjében kérdezi Raul Hilberg történésztől a rendező Lanzmann, hogy hogyan zajlottak a deportálások, mi volt a Deutsche Reichsbahn szerepe, milyen bürokratikus háttere volt az ügymenetnek. Hilberg válasza a következő:

„A zsidókat olyan díjtételekért utaztatták, mintha kirándulni mentek volna. [...] A számlákkal, a menetjegyekkel a »Kelet-Európai Utazási Iroda«³⁸ foglalkozott [...] Ugyanaz az utazási iroda küldte gázkamrába az embereket, mint amelyik a nyaralók menetjegyeit intézte [...] ugyanaz az ügyrendi eljárás, ugyanazok a díjtételek.”³⁹

Ha egy ártatlan nevű utazási iroda végezhetett több millió zsidó deportálást, szolgáltatásuk egyik célállomását, Auschwitz-Birkenaut miért ne hívhatnák úgy, mint egy kirándulóhelyet?

³⁸ Az 1917-ben alapított Mitteleuropäisches Reisebüro Németország egyik nagy utazási irodája volt a II. világháború végéig. Jogutódja a ma is működő Deutsches Reisebüro.

³⁹ Claude Lanzmann: *Shoah*, ford. Ádám Péter, Budapest, Kossuth, 1999, 133–134.

Az emlékezet és a tárgyak közti ellentmondás

Visszatérő motívum a fellelt visszaemlékezésekben, hogy a Waldsee tábori lapokat a nácik előkészítették (Marie-Claude Vaillant-Couturier: „és a nyomtatott szövegben [...] ez állt”, Leicht Ferenc: „előre nyomtatott német nyelvű levelezőlapok”, Löwinger Mór: „Waldsee nevét nyomtatták rájuk”, Weisz Vilian: „típuslapok voltak [...] csak aláírni és megcímezni lehetett”, László Károly: „előrenyomott szöveggel”). Előre gyártott Waldsee-lapoknak azonban nem bukkantam a nyomára. A Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár,⁴⁰ a Páva utcai Holokauszt Emlékközpont⁴¹ és a Yad Vashem⁴² gyűjteményében található levelezőlapokon a feladóhoz minden esetben kézzel volt beírva a Waldsee helységnev.⁴³ Szövegük ugyan gépiesen ismétlődő típusmondatokból állt, de előre nyomtatva azok a lapok sem voltak, mindegyik, Auschwitzból feladott tábori lap kézírással készült.⁴⁴ László Károly még arra is emlékszik, hogy „a postai bélyegzőn világosan kivehető volt: »am Waldsee«”, de ilyen lapot sem találtam, postai bélyegző egyiken sem volt.⁴⁵

A görög foglyokkal íratott Waldsee-leveleket nem láttam, lehet, hogy náluk előre gyártott leveleket alkalmaztak a nácik. Igen, még az is lehet, hogy – ahogy Marie-Claude Vaillant-Couturier tanúsítja a nürnbergi per során – ezek nem is egyszerű tábori lapok, hanem egyenesen „képes levelezőlapok” voltak, mintegy előképei a hatvan évvel későbbi művészi Waldsee-képeslapoknak.⁴⁶ Az általam ismert levéltári anyagokban csak magyar zsidók Waldsee-lapjait találtam meg, ezért megállapításaim a továbbiakban ezekre vonatkoznak. Ezek alapján megkockáztatom, hogy a magyar

⁴⁰ A MILEV gyűjteményében 12 darab Waldsee-lap található, ebből egy másolat.

⁴¹ A Holokauszt Dokumentációs Központ és Emlékhely (HDKE) 1 darab Waldsee-lapot őriz.

⁴² A Yad Vashemben 8 darab Waldsee-lap van, ebből kettő másolat.

⁴³ Még a Löwinger által reprodukált két lap, amelyekre hivatkozik, és amelyeket közölt könyvében, azok is kézzel íródtak.

⁴⁴ M. S. Ungvárról deportált egykori auschwitzi fogolynő visszaemlékezése – amelyet a DEGOB rögzített 1945. augusztus 11-én – is ezt erősíti meg: „Két héttel később engedélyt kaptunk, hogy a családnak írjunk. Waldsee felirással csak annyit írhattunk, hogy jól vagyunk és dolgozunk. Azokat a társainkat is kötelezték az írásra, akik már a gázkamra előtt voltak.” <http://degob.hu/index.php?showjk=2456> (letöltés 2017. február 27.).

⁴⁵ Ellenben egy másik DEGOB visszaemlékezésben – G. M., N. F. és G. K. 1945. július 2-i közös vallomásaiban – a pecsétetes verzió jelenik meg: „Az ungvári zsidóság nem számított arra, hogy bennünket deportálni fognak, mi nem tudtunk sem Auschwitzról, sem Birkenauról. Bár kaptunk már a Szlovákiában elhurcolt lányoktól postát, de azok mindig Waldsee pecséttel írtak.”

⁴⁶ 2017 januárjában felkerestem Athénban a Görög Zsidó Múzeumot. Az egyik tárlóban két tábori levelezőlapot fedeztem fel. Az egyiket Erika Kounio írta 1943. október 15-én, a másikat Hella Kounio 1944. június 4-én. A levelek svájci címekre érkeztek meg. A feladónál mindkétyszer Auschwitz-Birkenau szerepel, és nem Waldsee. E-mailben kerestem meg a múzeum igazgatóját, Zanet Battinout, és tettem fel kérdésemet, hogy őriznek-e esetleg Waldsee-lapokat az archívumukban? A válasz a múzeum egyik kutatójától, Alexandra Patrikioutól érkezett: nem, náluk csupán a két, általam is látott levél található.

visszaemlékezésekben felbukkanó, visszatérő tévedések és akaratlan torzítások a németek mindenre kiterjedő figyelmét és szervezettségét, a „jól olajozott gépezet” működését próbálták utólag igazolni, elképzelhetetlennek tartva még egy ilyen, viszonylag kisebb horderejű kérdésben is az olyan „kisipari módszert”, mint a kézírás.

Az előre nyomott szövegre és a Waldsee postai bélyegzőre vonatkozó tévedést ezenkívül két dolog is táplálhatta. Először, hogy valóban voltak olyan auschwitz-i lapok, amelyeket utólag lebélyegeztek és így kézbesítettek, ezek azonban nem postai pecsétek voltak, hanem a német hatóságok vagy a pesti Zsidó Tanács közölték a címmel:

„Rückantwort nur auf Postkarten
(30 Worte) in deutsch über den
Verband der Ungarländischen
Juden, Budapest, VII., Sip-u.12.

Válasz csak levelezőlapon
(30 szóig) németül a Magyaror-
szági Zsidók Szövetsége,
Budapest, VII., Sip-u., 12 utján”⁴⁷

A második, félreértésre okot adható levél valóban nyomtatva volt, és szerepelt benne Waldsee. A hozzátartozók és ismerősök kapták, hogy pontosan mikor, az nem állapítható meg. Ez állt rajta:

„T. CÍM!

Ön a közelmúltban értesítést kapott hozzátartozójától, illetve ismerősétől Waldseéből. Lekötelezne bennünket, ha a válaszlevelező-lapon feltüntetett kérdéseinkre válaszolni szíveskednék.

Kiváló tisztelettel

**MAGYARORSZÁGI ZSIDÓK SZÖVETSÉGÉNEK
SZOCIÁLIS OSZTÁLYA**
(OMZSA – Pártfogó iroda)”⁴⁸

⁴⁷ A MILEV archívumában található egyik ilyen levél másolatát, melyen a bélyegzés különösen jól kivehető, a függelékben közlöm (3. kép). Egyelőre nem sikerült a bélyegzésük pontos körülményeit tisztázni.

Waldsee jelenkori történetéhez tartozik, és a hazugság továbbélését, a nácik trükkjének máig ható bizarr sikerét bizonyítja, hogy a Yad Vashem internetes archívumában, ha rákeresünk erre a szóra, 73 személynél adja ki mint „Last known place”, vagyis az illető utolsó ismert tartózkodási helyét. Tehát a 73 áldozatnál – nevük alapján nagy valószínűséggel mind magyar zsidók – nem Auschwitz-Birkenau, hanem Waldsee szerepel életük utolsó állomásaként.⁴⁹

⁴⁸ A szintén a MILEV archívumából származó válaszlapról sem rendelkezünk további adatokkal. A Waldsee 1944 anyag első, 2004-es kiállításának meghívójához ezt a nyomtatványt használtuk fel, *(2.kép)*

⁴⁹ Egy ilyen ún. emléklapot (daf haéd, áldozati ív) a függelékben közlök *(3. kép)*. Marczisovszky Annának köszönettel tartozom a Yad Vashem archívumában folytatott kutatásban nyújtott nélkülözhetetlen segítségéért.

A KIÁLLÍTÁS

Miért pont Waldsee?

Tárgyat és hozzá fűződő érdekes történetet kerestem egy tematikus, csoportos kiállításhoz 2004-ben, a magyarországi deportálások 60. évfordulójára. Egy izgalmas kiindulási pontot a holokauszt hatalmas narratívájában, egy megbújó vékony szálát, amelyet felfejtve elindulhatunk a rettegett, és ezért magunktól eltolt, távol tartott múltba, egy epizódot, amely eléggé ismeretlen ahhoz, hogy senki ne legyinthessen rá azzal, hogy ez már unalmas, ezt már annyian feldolgozták. A mail art progresszív hagyománya folytatásaként korabeli bélyeg és levél járt a fejemben, valahogy azt képzeltem, hogy ezek feldolgozása, újraalkotása lesz a megfelelő feladat a művészek számára, hiszen méretük a holokauszthoz fűződő személyes viszony kialakítását segítheti; „nem nyomják agyon” az alkotókat, ezért bátran meg mernek nyilatkozni majd megszülető műveikben. Személyesség a holokausztemlékezetben. Ezekről meséltem egy nap Lózszy Tamásnak,⁵⁰ akinek bélyeggel kapcsolatban nem volt ötlete, viszont felhívta a figyelmemet, hogy a Zsidó Levéltárban őriznek a holokauszt idején keletkezett leveleket, így többek között auschwitzi levelezőlapokat is, talán épp olyanokat, amilyenekre én gondolok.

A Levéltár igazgatója, Toronyi Zsuzsanna⁵¹ értékelte érdeklődésemet, készségesen megmutatta a szóban forgó anyagot, és a pusztulás egykori helyszíneiről, a gettóból, deportálásból, munkaszolgálatból küldött levelek, papírfoszlányokra írt üzenetek között valóban ott voltak az auschwitzi tábori levelezőlapok is, a Waldsee-lapok. Kezembem forgatva, böngészve a rájuk írt szöveget vált számomra nyilvánvalóvá, hogy megtaláltam, amit kerestem. A megsárgult tábori levelezőlap, a megfakult tinta- vagy ceruzavonalak, a kapkodó kézírás, a történet megismerése után immár fenyegető Waldsee név, a tény, hogy egy ember meggyilkolása előtti utolsó üzenetét olvassuk, mindez együtt egészen különös hatással volt rám. Az áldozatok nyomokat hagytak, és

⁵⁰ Lózszy Tamás a történet idején az OR-ZSE könyvtárosa volt, jelenleg a Magyarországi Autonóm Orthodox Izraelita Hitközség levéltárosa. Ezúton is köszönetet mondok segítségéért.

⁵¹ Toronyi Zsuzsanna a történet idején a budapesti Zsidó Levéltár vezetője volt, jelenleg a Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár igazgatója. Köszönet illeti az egykori támogatásért és a dolgozatomhoz nyújtott segítségért.

ezek a nyomok megőrződtek. Úgy gondoltam, hogy a tábori levelezőlapok konkrét és kézzelfogható mivolta alkalmas rá, hogy elképzeljük Auschwitz/Waldseet, hogy elindítson bennünk egy folyamatot, amely a múlt lezárásához vezethet, ami csakis úgy sikerülhet, ha „visszaszerezzük a holtak életét, ha elmegyünk velük az útjuk végéig, s ha a keresésünkkel megváltoztathatjuk az úgynevezett tényeket”,⁵² vagyis hogy személyesség lépjen tárgyilagos tudásunk helyére. Reméltem, hogy a művészi alkotás folyamata biztosítja majd számunkra, hogy „ezt a munkát, ezt a *hátrálást* a kollektív emlékezet aktuális állapotától függetlenül is” el tudjuk végezni, mert amíg ez nem történik meg „addig nem forog(hat) tovább az idő kereke”.⁵³

Levelezőlapok, az emlékezet helyei

A holokauszt generációja, köztük a Waldsee-történet még esetleg életben lévő szereplői lassan eltávoznak, a maguk után hagyott örökség ezért mind nagyobb jelentőséggel bír számunkra.

„Ahogy eltűnik a hagyományos emlékezet, egyre fontosabbnak érezzük a maradványok, a tanúságtételek, a dokumentumok, a képek, a beszédek, a látható jelek áhítatos felhalmozását [...]. A nyom, amely eredetileg a szentség tagadása, ily módon maga is megszentelődik.”⁵⁴

Az emlékezet megszűnésével annak helyére Pierre Nora elmélete szerint az emlékezet helyei lépnek, „ahol még megragadható és kikristályosodik az emlékezet”, és a „folyamatosság érzése” ezekbe a helyekbe költözik át.⁵⁵ A Zsidó Levéltár az ott fellelhető anyagok, köztük a holokauszt dokumentumai miatt evidensen ilyen típusú helyszín, amelyre illik Nora meghatározása: „a képzelet szimbolikus jelentéssel ruházza fel.” De nem csupán intézmények, hanem tárgyak, fogalmak is emlékezethellyé válhatnak, ha valamilyen rítus kapcsolódik hozzájuk. Ezen a gondolati mintán továbbhaladva kijelenthetjük, hogy a Waldsee-lapok, kiemelve a levéltári gyűjteményből, saját jogon is megfeleltethetők e kritériumnak.

⁵² Bán Zsófia: Pingvinboci, jampampuli és a létező irdatlan hatalma. A fénykép fenomenológiája Lengyel Péter *Búcsú* és *Cseréptörés* című műveiben, in *Uő: Turul és dinó*, Budapest, Magvető, 2016, 108.

⁵³ Uo., 109.

⁵⁴ Pierre Nora: *Emlékezet és történelem között. A helyek problematikája*, szerk., ford. K. Horváth Zsolt, Budapest, Napvilág, 2010, 21.

⁵⁵ Uo., 13.

Először az egyén szintjén teremtik meg a rítust, amikor a művészek elkészítik munkáikat az eredeti levelek által hordozott tragédiára rezonálva. Majd a közösségi szint következik, amikor az „újragyártott” levelezőlapok együtt mutatkoznak be, és az emlékezés újabb és újabb nyilvános helyszíneit hozzák létre bárhol, a világ különböző pontjain.⁵⁶ „Az emlékezhely a *hiány* szimptomája, megannyi felkiáltóhely a felejtés ellen.”⁵⁷ Véletlen egybeesés, de fontos megjegyezni, hogy Nora kategorizálásában az ún. hordozható emlékhelyekre zsidó példát hoz, „az emlékezet népének” Törvénytábláit.⁵⁸

Folyamatosság

Az első „*Waldsee 1944*” kiállításnak 48 résztvevője volt, a művészek elsősorban abból a körből kerültek ki, akiket korábban is ismertem, többükkel már dolgoztam is. Ez a csapat egészült ki New Yorkban élő testvérem, Böröcz András nemzetközi kapcsolatrendszerének néhány tagjával.⁵⁹ A bemutatott anyag hamarosan több külföldi meghívást is kapott, így került ki többek között 2005-ben New Yorkba, a Hebrew Union College-ba, ahol 27, majd egy évvel később Ulmba, a Donauschwäbische Zentral Museumba, ahol 18 újabb művész csatlakozott a projekthez.⁶⁰ A kollekció a mai napig bővül, évről évre felkérek művészeket, hogy készítsék el *Waldsee*-lapjukat. Jelenleg 114 művész alkotásaiból áll a gyűjtemény.⁶¹

Még az elején, 2005-ban történt, hogy támogatásoknak köszönhetően lehetőség nyílt az addig összegyűlt munkákat katalógus formában is kiadni.⁶² Így valósulhatott meg

⁵⁶ A *Waldsee 1944* kiállítást eddig 28 alkalommal mutattuk be világszerte; a helyszíneket és az időpontokat lásd a függelékben.

⁵⁷ K. Horváth Zsolt: Emlékezet a történelem után – Pierre Nora és a *Les lieux de mémoire*: az esettől a modellig, in Nora: *i. m.*, 398.

⁵⁸ Uo., 31.

⁵⁹ A kezdeti elképzelés, hogy a kiállítás a mail art szellemében szerveződjön, nem valósult meg. A levelezőlap mint formai elem megmaradt, de a művészek részvétele felkérés alapján történt, és történik ma is. A mail art demokráciája, vagyis hogy bárki számára adott a csatlakozás lehetősége, esetünkben nem érvényes.

⁶⁰ A Hebrew Union College-ban rendezett kiállítás új résztvevőit Laura Kruger kurátor választotta ki, mindegyikük amerikai zsidó képzőművész. Laura Kruger később az anyagot több amerikai helyszínen bemutatta. 2012-ben úgy döntött, hogy az általa meghívott művészek munkáit visszaviszi New Yorkba. Azóta ezek a művek másolatban szerepelnek a *Waldsee 1944* kiállításokon. Az ulmi bemutatkozásra Christian Glass, a múzeum igazgatója kért fel Baden-Württemberg tartományban élő német képzőművészeket.

⁶¹ A művészek névsorát lásd a függelékben.

⁶² 2005-ben a Szerencsejáték Zrt. műtárgyvásárláson keresztül tudta támogatni a nyomdaköltséget: Harasztly István három *Waldsee*-lapját vásárolták meg, a kapott összeget pedig a művész nagylelkűen

eredeti elképzelésem, hogy a képeslapok reprodukciói és a rövid életrajzok mellett a művészek munkájukhoz készített holokauszt-reflexiói is olvashatók legyenek. A katalógushoz Turai Hedvig művészettörténész írt tanulmányt, amely fontos inspirációt jelentett e szakdolgozat megírásához. A kiadvány speciális, csavarokkal kötészeti megoldása egy darabig megengedte, hogy új lapokkal bővüljön – 93 művész kapott benne helyet –, de többet már nem bír el.⁶³ A később készült munkák és szövegek csak egy második kötetbe fognak beférni.

Az emlékezés kényszere

A szakdolgozati előkészületek során, a „*Waldsee 1944*” katalógus szövegeinek újraolvasása közben a munkák és a hozzájuk fűzött magyarázatok hatására döntöttem el, hogy a zsidó származású művészek családi hátterét felkutatom, elsősorban az őket, vagy családtagjaik holokauszt alatti életeseményeire fókuszálva. Ezzel Waldsee-lapjuk esetleges újabb értelmezési rétegére is rávilágítok, de ami talán ennél is fontosabb volt számomra, hogy az egykori áldozatok, túlélők és a zsidókat mentő „egyszerű emberek” hozzájárulhatnak majd a „saját kis történeteikkel a nagy történet elmondásához”.⁶⁴ Az emlékezés kényszere evidens, ha egy olyan olyan társadalomban élünk, ahol a hatalom által irányított emlékezetmunka folyamatosan félresiklik. Ebben a helyzetben „nincs más választásunk, mint hogy ki-ki nekiálljon saját története elmondásának, a többiek pedig e történetek meghallgatásának”,⁶⁵ és ennek akár egy szakdolgozat is keretül szolgálhat.

A dolgozatomban szereplő családi történetek pontosítása a művészekkel többszöri találkozás, e-mail-váltás, telefonbeszélgetés, újabb és újabb adategyeztetés során történt – megírásukhoz néhányszor a holokausztot átélte, még élő családtagok nyújtottak segítséget. A megismételt találkozásokon mind több részlet bukkant fel a feledésből, ezek és a korábban talán lényegtelennek gondolt epizódok ismételtén átbeszélve lassan megtalálták pontos helyüket a történetek rekonstrukciójában. Az egyes családtörténetek

alapítványunknak ajánlotta fel. A második nagyobb támogatás az első a New York-i, a harmadik pedig az ulmi kiállításához kapcsolódott. Ezenkívül magánszemélyek is adományoztak kisebb összegeket.

⁶³ A kiadványt Eperjesi Ágnes tervezte, a nyomdai előkészítést Kerekes Zoltán és Biliczky István végezte. A magyar–német–angol nyelvű szövegeket Csonka Ágnes, Simon Kati és Sybille Mall fordította.

⁶⁴ Gyáni Gábor: *Az elveszített múlt*, Budapest, Nyitott Könyvműhely, 2010, 351.

⁶⁵ Bán Zsófia: A jég, amint vastagszik. György Péter: *Apám helyett*, in Bán: *Turul és dínó*, Budapest, Magvető, 2016, 202.

„élessége”, részletgazdagsága széles skálán mozog: függ a mesélő emlékezőtehetségétől, az egykori dokumentumok meglététől vagy sajnálatos hiányától, az illető és családtagjai máig ható traumatizáltságától, a zsidó származással kapcsolatos elfojtásoktól, attól, hogy a felmenők milyen tudást adtak át a következő generációnak. A különböző minőségű, gyakran töredezett visszaemlékezéseket szerkesztettem, formájukat igyekeztem egységesíteni. A végső változatot minden esetben jóváhagyattam az adatközlővel.

A holokausztemlékezet rétegei

Fogadjuk el, hogy egy holokauszt tematikájú kiállítás összes műve a holokausztról szól: a percepció szintjén ennek egyik végpontja, amikor ránézünk a műre, és ez teljesen egyértelmű, a másik pedig amikor el kell hogy higgyük, hiszen a művész ezzel a szándékkal készítette. A Waldsee-lapokhoz írt művészreflexiók ezt az értelmezési bizonytalanságot voltak hivatva tisztázni, betekintést nyújtva az alkotók gondolataiba, emlékeibe.

Az összes mű és a hozzájuk kapcsolódó szövegek bemutatása szétfeszítette volna dolgozatom kereteit, ezért itt egy válogatást közlök. A kiválasztásnál végül három szempontot vettem figyelembe:

1. A művész már élt a holokauszt idején, így arról *személyes tapasztalattal rendelkezik*. Ebbe a csoportba zsidók és nem zsidók egyaránt bekerültek.
2. A művész a második vagy a harmadik generációhoz tartozik, zsidó származása révén családja *holokauszt traumáját hordozza*.⁶⁶
3. A művész nem zsidó származású, de képeslapjának *látásmódja egyedi, új szempontot képvisel* a Waldsee-kollekció és a holokausztábrázolás általános gyakorlatában. Ez a kategória állított a legnehezebb döntés elé, hiszen kiváló alkotásokból kellett kiválasztanom néhányat.

A következő hosszú szövegtestben a művek tagolják majd a róluk és alkotójukról szóló részeket. Először az adott művet „mesélem el”; leírásaim a formai jegyek bemutatása mellett asszociációkat, vonatkozó utalásokat is magukban foglalnak. Ezután következik

⁶⁶ Szakdolgozatomból kénytelen voltam kihagyni az amerikai zsidó művészeket. Sem idő, sem anyagi háttér a kinti tartózkodáshoz nem állt rendelkezésre, hogy velük családi interjúkat készíthessek.

a művész Waldsee-munkájához írt saját reflexiója, majd családtörténete.⁶⁷ A levelezőlapok reprodukcióit a függelékben közlöm. A bemutatásra kerülő munkák sorrendjét alkotójuk életkora határozza meg, a holokauszt idején már élt művészek kerülnek először sorra, utána időrendben haladok a fiatalabbak felé.

⁶⁷ Nem zsidó származású művészeknél ez a rész kimarad, az ő II. világháborús családtörténeteik megírására terjedelmi okok miatt dolgozatomban nem vállalkoztam. Ez a nyilvánvalóan érdekes kutatás a többség, vagyis az egykori elkövetők és a passzív szemlélők leszármazottainak műltfeldolgozásához szolgálhat majd hasznos segítségül egy későbbi, nagyobb merítésű tanulmányban.

LEVELEZŐLAPOK – REFLEXIÓK – CSALÁDTÖRTÉNETEK

Fekete Edit (sz. Budapest, 1923) grafikus a *Waldsee 1944* projekt legidősebb résztvevője, három koncentrációs táborból élt túl. Felkérésemre először valamelyik régebbi, láger tematikájú rajzából akart adni egy levelezőlap méretűre kicsinyített másolatot, de én szerettem volna, ha új művet készít. Szempontomat elfogadta. Ceruzarajza vaskos testű férfit ábrázol (5. kép). A férfi felhúzott térdrel ül velünk szemben, két karjával átkulcsolja a térdét, feje lehajtván. Nem néz ránk. Felgyűrt ujjú inget és svájcisapkát visel. Munkásember. Goldmann György⁶⁸ gondterhelt, de elszántságot sugárzó *Ülő munkásának*⁶⁹ megtört, Feketére jellemző groteszk alakváltozása. Fekete Edit rajzán is minden erőtől duzzadó, lekerekített, egy tömbből megalkotott, azonban itt a test összekuporodik, kontúrja tojásalakot formáz. Ráadásul ez a tojás fordítva áll, nem a szélesebb, hanem a hegyesebb felén egyensúlyoz. Ettől a robusztus testet még bizonytalanabbnak és kiszolgáltatottabbnak érezzük. Fekete Edit munkásával bármi megtörténhet. A tojástest alá a művész ezt írta: *A KÖR BEZÁRUL?*

„1945 májusában egy szovjet katonai kórházban tértem magamhoz. Semmit sem értettem, az utolsó hetekre is csak halványan emlékeztem. Mindenki oroszul beszélt, én meg a gyenge németemmel próbáltam magyarázni, hogy ki vagyok, és kézzel-lábbal jeleztem, ha kértem valamit. Ez Lückenwaldban volt, nekünk a »Lüke-erdő«...

A Spitzer nővérek jöttek be hozzám. Ők erdélyiek, nagyváradiak voltak, az Ági és a Zsóka, meg az unokatestvérük a Kis-zsóka. Elmondták, hogy először az amerikaiak jöttek a lágerbe... De melyikbe?? Merthogy Auschwitz-Birkenauból elhajtottak minket januárban először Ravensbrückbe, onnan tovább Neustadt-Grewébe, ahova már engem a Spitzer lányok egy Thonet szék hátlapján húztak-vontak magukkal. Ott szabadultunk fel.

Az amerikaiak – gondolom – nem voltak felkészülve arra, amit láttak, az egész olyan abszurd volt, meg nem is volt idejük komolyabb intézkedésekre, mert másnap már átadták a tábor a szovjeteknek. De azon a napon mindenki csokoládét és rágógumit

⁶⁸ Goldmann György (1904–1945) szobrász, az illegális kommunista mozgalom tagja. Alapító tagja, majd később vezetője a Szocialista Képzőművészek Csoportjának. 1942 tavaszán még részt vesz a Vasas Székházban megrendezésre kerülő *Szabadság és nép* című antifasiszta kiállításon, néhány hónappal később azonban letartóztatják és életfogytiglanra ítélik. 1944 őszén Dachauban szállítják, itt hal meg tifuszban a tábor felszabadulása után.

⁶⁹ Goldmann György: *Ülő munkás*, 1934, bronz, 25 cm.

csócsált. Engem kihoztak a barakk elé, ott ültünk mi, a túlélő élőhalottak – 28 kiló voltam. Az oroszok tejkonténerekből, kerek kondérokba merőkanalakkal osztották a csajkába a tejet. Először csak a 13 éven aluliak kaptak, nem jutott mindenkinek azonnal. Engem is 12 évesnek néztek. „Hossz Malenka” ... (Nesze, kislány...)

A kórházi orvosnő, a Tanyecska örökbe akart fogadni engem, mert olyan sovány, kopasz, horpadt mellű voltam. Elfogyott a mellem. Ő is 12 évesnek nézett. Infúziós táplálással erősítettek, gyógyítottak. Hetekkel később egy tolmács segítségével értette meg a doktornő, hogy már 21 éves múltam.

A Spitzer nővérekkel – akik megvárták, míg meggyógyulok – három hónap után indultunk haza. Először bementünk egy üres parasztházba, krumplit és salátát gyűjtöttünk a ház körül, aztán mentünk tovább, többnyire gyalog, időnként vonattal. Októberben egy késő este értünk Pestre a Keletibe. A Spitzer lányok a pályaudvari szükségszállón maradtak, várták a következő csatlakozást Erdély felé. Elbúcsúztunk. Többet nem hallottunk egymásról.

Én a Wesselényibe mentem, ahol a nagypapa vendéglőjén egy kézzel írt tábla volt: „Weisz Mendel utódja Rosenthál Dávid.” Ő az egyik nagynéném férje. De cím nem volt sehol... Az iskolám tornatermében töltöttem az éjszakát. Ott már sok hazatérő volt, akiknek már nem volt hova hazamenni...

Amikor kinyitott az étterem, és odamentem, nem is keltettem nagy feltűnést, mert esküvőre készültek. Éva nővérem és a Miklós (már '39 óta „jártak” egymással) tartottak a szüleink kedvéért hüpés szertartást a polgári után pár nappal, a zuglói ház kertjében. Oda költözött a család a gettóból.

Szóval, az én érkezésem szinte elsikkadt... Akkor én is természetesnek vettem, hogy most már az élet megy tovább, spongyát rá – mármint a történetekre.”

Fekete Edit apai felmenői, a Scherek Galíciából érkeznek Budapestre az I. világháború után. Az anyai ág, a kárpátaljai Weiszék már korábban, a XIX. század második felétől itt élnek, sokáig „handlék”, majd később vegyes-cikk-kereskedéssel foglalkoznak. A művésznő nagyapja, Weisz Mendel 1914-ben nyitja meg vendéglőjét a Wesselényi és a Síp utca sarkán. A vendéglő igazi családi vállalkozás, a nagypapa mellett a felesége, Ella, és kilenc gyermekük közül a két legnagyobb lány, Rezsinke és Rózsika viszi az üzletet. A testvérek közül többen a 1930-as években kivándorolnak.

Rózsika 1920-ban házasodik össze Scher Ferencsel, kóser élelmiszerboltot nyitnak a Wesselényi utca 12-ben. Ekkor a Nagydíófa utca 12-ben laknak, ide születnek a gyerekek: Éva (1921), Edit (1923), Ibolya (1926), Magda (1928) és József (1932). A

család lakbérgondok miatt albérloket és ágyrajárókat fogad, de így is néhányszor új otthont kell keresniük, először 1934-ben a Wesselényi utca 11-be, majd az 1930-as évek végén a Dob utca 27-be költöznek.

Edit már nyolcéves korától a nagypapa vendéglőjében dolgozik, sábeszkor ő „cédulázik”, ami azt jelenti, hogy ő jegyzi fel a vendégek fogyasztását, amit aztán sábesz után rendeznek velük. A vendéglő nem megy túl jól, ezért vezetését az 1930-as években Edit egyik nagybátyja, Móric veszi át, és neki sikerül nyereségessé tenni. Edit ebben az időben kezd járni az Urániával szemben lakó Gordon Katalinhoz divattervezést tanulni, az óránként 2 pengős díjat Móric fizeti. Gordon Katalin a Divatcsarnok vezető tervezője, ezért aztán az egyre ügyesebben rajzoló Editet beajánlja ide és más belvárosi szalonokba kisebb munkákra, ő pedig a keresményéből fedezi a más tanároknál párhuzamosan folytatott művészeti tanulmányait.

Edit a két nővérével, Évával és Ibolyával kapcsolódik be a Vasas Szakszervezet tevékenységébe. Mindannyian a Nemesfemes Csoport tagjai lesznek, és az 1940-es évek elejétől egyre több illegális feladatot vállalnak. A legkisebb lány, Magda a keresztény cseléd lányuk papírjaival munkát vállal egy téglagyárban. Háborúellenes röplap terjesztésért először Éva bukik le 1943-ban, őt a komáromi börtönből Bergen-Belsenbe szállítják 1944-ben. Ibolyát 1944 tavaszán tartóztatják le, fogolytársa a Margit körüti fogházban Szenes Hanna. Ibolyát rövid idő után Ausztriába viszik kényszermunkára.

Egy májusi hajnalon Editért is megjelenik a rendőrség. Ő ekkor, hogy a családjára ne hozzon bajt, már Zuglóban, egy Limanova téri albérletben lakik a barátjával, későbbi férjével, a katonaszökevény, keresztény Fekete Károllyal. Mindkettőjüket letartóztatják. Károly megszökik, bujkál. Editet először a csillaghegyi „csendőrrüdülőbe”,⁷⁰ majd néhány nappal később az óbudai Nagybátöny-Újlaki Téglagyárba viszik. Május 23-án az újpesti zsidó transzporttal kerül ki Auschwitz-Birkenaubá. A határon egy magyar tiszt megnyugtatóan azt mondja nekik, ne aggódjanak, csak munkára viszik őket. Auschwitzban a túlélést többek között annak köszönheti, hogy tud varrni, a német tisztfeleségeknek és a kápóknak készít ruhát. 1945 januárjában Ravensbrückbe, majd onnan tovább Neustadt-Grewébe szállítják. A tábor 1945 májusában szabadítják fel a szovjet csapatok, de pár nap után átadják az amerikaiaknak. Így kerül amerikai kórházba 28 kilósan, ahonnan két hónap után indul haza. Évát is hetekig kezelik – ő és Ibolya is hazatérnek a fogságból.

⁷⁰ 1944-ben a csendőrség egy csillaghegyi villában, a Fő u. 2. sz. alatt működtette politikai nyomozóközpontját.

A nagyszülők, a szülők és a két kisebb testvér, Magda és József a pesti gettóban vészeli át a nyilas uralmat. Edit nagynénje, Jolika, aki Kárpátaljára ment férjhez, az egész ottani rokonsággal együtt elpusztul.

A felszabadulás után a család egy zuglói házba költözik, ahol a mama az utcakövet is feltörve zöldséget termeszt, hogy etethesse a családot és a munkaszolgálatot túlélte leendő vejeket. Károly és Miklós neki köszönhetik, hogy visszanyerik egészségüket, és itt várják a sokkal később, 1945 őszén deportálásból hazatérő menyasszonyukat, Editet és Évát.

Edit apja nem bírja a Dohány utcai zsinagógától való távolságot, ezért visszaköltöznek a Wesselényi utcába, ahol az államosításig még rövid ideig működik a vendéglő és a kóser élelmiszerbolt. Edit 15 éves öccsét 1947-ben a Joint viszi ki Palesztinába; szülei, valamint az anyai nagyszülők, Weisz Mendel és Ella 1950-ben követik őt Izraelbe. Kivándorlásukat legális papírokkal intézik, lányaikat „megbízhatatlannak” nyilvánítva itthon mégis elbocsátják állásukból. A két nagybácsi, Móric és Márton 1956-ban szintén Izraelben telepednek le családjukkal.⁷¹

*

Corà Erzsébet (sz. Sopron, 1927) festő⁷² Waldsee-munkáját egy régi, fel nem használt postai levelezőlapra festette, a hátoldalon egy egy- és egy kétforintos bélyeg van egymás mellé felragasztva (6.kép). A kép akrilfestéssel készült. Jobb alsó sarkában piros szignó. Álló képről van szó. A fekete háttérből függőleges sárga sáv világít. Mellette jobbra szürke vonallal megfestett három négyzet egymás felett, bal felső sarkuk a szürke mellé vékony sárga csíkot kapott. A kép első pillantásra nem konkrét ábrázolás, azonban a művész kísérszövege segít a felismerésben: a miniatűr festményen nyíló (vagy csukódó?) ajtót látunk. Az ajtó, kapu párhuzam Kafka írását idézi; hívogató és elrettentő kapu, előtte várakozni szenvedés, belépni rajta nem merünk.⁷³ Corà Erzsébet Sopronban született, a háború alatt is ebben a városban élt.

„Kamaszlány koromban civil tornatanárnőt kaptunk a zárdában. Végre nem apáca, hanem egy fiatal nő, Klári néni ugrált velünk, és végre sportoltunk a szolid buzogánygyakorlatok helyett. Addig az állami gimnáziumban tanított, de onnan el

⁷¹ A művész közlése alapján (2016. december 13.).

⁷² *Kortárs Magyar Művészeti Lexikon*, I, Budapest, Enciklopédia, 2000, 368 (a továbbiakban *KKML*).

⁷³ Franz Kafka: *A törvény kapujában*, ford. Gáli József, in Kafka: *Elbeszélések*, Budapest, Európa, 1973.

kellett jönnie. Rajongtunk érte. Aztán rövidesen férjhez ment, született egy kislány, és már nem tanított bennünket.

Azon a nyáron, mikor a városunkból elvitték a zsidókat, Klárinak is mennie kellett, mert a három hónapos Lacika volt rajta a listán. Klári félzsidó volt. Szüleink próbáltak segíteni, mentesítést kérni a számukra, de hiába. Klári férje munkaszolgálatos volt.

Az a nyár döbbsített rá, hogy az emberrel bármi megtörténhet. Ez nem múlik el, csak eltompul – ezzel a tudattal élünk tovább. Az ajtók mindig foglalkoztattak, nyitva, csukva, azzal, ami mögöttük van. Itt a sötétben, az ajtórésen átszűrődő fény a reménység vékony csíkja szeretne lenni.”⁷⁴

*

Rónai Éva (sz. Budapest, 1931) textiltervező⁷⁵ képeslapját az általa művelt francia gobelinteknikával szőtte (7. kép). Munkája eltér az utóbbi évtizedekben készített, családtagjait különböző mesés helyzetekben, kosztümökben ábrázoló, nagy méretű gobelinjeitől, ez a mű sokkal inkább korai, elvont korszakára emlékeztet.⁷⁶ Az enyhén szabálytalan, nem pontosan párhuzamos oldalak a szövött textilalkotások sajátjai. A levelezőlapnak a kék, zöld, szürke különféle árnyalataiban játszó apró foltjai egymástól fekete kontúrvonallal elhatárolva, mégis így együtt, egymás alatt sorakozva, vonuló tömeg benyomását keltik. A palackformájú alakok a textildarab szélére néha csak félbe, harmadba vágva „fértek fel”, így a kis mű hatalmas tömegről készült részletet sejtet. Az alakoknak arca nincs, talán hátulról látjuk őket.

„1944. december. Kislány vagyok a Ráday utca 7. szám óvóhelyén. A házmester lélekszakadva rohan le a pincébe, hogy a fegyveres nyilasok zsidókat keresnek. Egy perc múlva négy nyilas dübörög le. Mindenki halálra váltan remeg. A nyilasok tekintete megakad a mellettem álló négyéves kislányon, akinek a gyönyörű vörös haját fésültem.

– Na, gyerünk, piszkos zsidógyerek – mondja az egyikük. Mindenki kiabál: – Nem az, nem az! – Mit nem az?! Na jó, akkor rajta, mondd el a Miatyánkot!

⁷⁴ Katrics Klára tornatanárt a soproni Állami Leánygimnáziumból félzsidó származása miatt elbocsátották. Ekkor a soproni Szent Orsolya Rendi rk. Immaculata Leánygimnázium fogadta be, itt kapott állást mint világi tanár. Diákjai rajongtak érte. Férje, Kiss László újságíró, munkaszolgálatosként túlélte a háborút. Egy gyermekük született, Lacika. Katrics Klárát akkor három hónapos fiával együtt deportálták és ölték meg Auschwitzban. (A művész közlése alapján: 2016. szeptember 5.)

⁷⁵ KMMML III, 278.

⁷⁶ Topor Tünde: *Rónai Éva*, Budapest, 2B Alapítvány, 2008.

Néhány dermedt másodperc, egy örökkévalóság. S akkor az édes kis hang: – Miatyánk, ki vagy a mennyekben...”

*

Major János (Budapest, 1934 – Budapest, 2008) grafikus⁷⁷ a Waldsee-projektben részt vevő, Magyarországon élő művészek közül az egyetlen, akivel nem sikerült személyesen találkoznom. Kapcsolatunk telefonbeszélgetésekre korlátozódott, képeslapját postán küldte el. Mint később megtudtam, ez a távolságtartás nem nekem szólt, Major életének utolsó időszakát már a maga választotta elszigeteltségben töltötte, új ismeretségeket nem szívesen kötött. Se lapjával, se a hozzá írt szöveggel közvetlenül nem utal a gyermekkori üldöztetés élményére. Kartonra készített grafikájára egy sakkfeladványt rajzolt, fölé pedig a következőt írta: MATT 2 LÉPÉSBEN. VILÁGOS INDUL ÉS A MÁSODIK LÉPÉSBEN MATTOT AD. „Buridán számará”(8. kép). A sárga-fehér sakktáblán a fekete és fehér bábok tussal készített ábrázolása teljesen hagyományos – megjelenhetett volna akár egy újság sakkmellékletében –, következtetni belőlük Major fölényes rajztudással megalkotott groteszk és ironikus világára nem lehet. A művet kísérő szövegében a feladvány és Buridan számarának kapcsolatát magyarázza el. Az enigmatikus szöveg és kép Major utolsó alkotói periódusába, a sakk témájú művek sorába illeszkedik, ez az az időszak, amikor már szinte kizárólag a sakk foglalkoztatta.⁷⁸ A holokauszttal kapcsolatos felkérésre is így adott választ, egy sajátos döntésképtelenség általa humorosnak mondott helyzetét ábrázolva.

„Jean Buridan középkori francia filozófus (XIV. sz.)

»Buridan számará« alatt azt a példát értik, mely szerint egy számar két tökéletesen egyforma szénacsomag közé állítva okvetlenül éhen halna, mert nem tudná magát elhatározni, melyikhez nyúljon. Ezt a humoros példát modellezi e sakkfeladvány, melynek az a megoldása, hogy két egyforma bábót (bástyát) kell ütésre felkínálni a számarának (lónak).”

⁷⁷ KMMI II, 681.

⁷⁸ Major sakkfeladványait elküldte Bakcsi György, Benedek Attila és Négyesi György sakk-nagymestereknek. A feladványok közül néhány nyomtatásban is megjelent. Lásd Véri Dániel *Major János (1934–2008). Monográfia és ouvre-katalógus* című doktori disszertációját (ELTE BTK, 2016, 240–241).

Major János józsefvárosi iparoscsaládból származik. Édesapját, Neufeld Imrét (1904–1943) a *numerus clausus* miatt nem veszik fel a Műegyetemre. A család anyagi helyzete nem teszi lehetővé számára a külföldi tanulmányokat, ezért először kereskedősegédként dolgozik, majd betársul Rezső bátyja (1900–1963) és a sváb családból való Schneider Kálmán Víg utcai üvegcsiszoló-üzemébe. Major édesanyja, Morberger Friderika családja Dunaszerdahelyről költözött Pestre, hatan voltak testvérek, az apa szabó, az anya baromfikereskedéssel foglalkozott.

Neufeld Imre és Morberger Friderika házasságkötésük után a Kun utca 7-be költöznek. Ide születik János fiuk 1934-ben, majd a húga, Anikó 1938-ban. Major édesapját 1940–1941 körül behívják munkaszolgálatra Kárpátaljára. Innen még hazatér. Második alkalommal a Don-kanyarhoz vezénylik, Nikolszkojében hal meg 1943 januárjában. Hivatalosan eltűntként tartották nyilván, hozzátartozói még a háború után is reménykednek hazatérésében. Morberger Friderika egyik testvére, Sándor is a holokauszt áldozata lett: munkaszolgálatosként Sopronbánfalván ölik meg.

1944 nyarán a család a közeli Alföldi utca 5. sz. alatti csillagos házba költözik. A kétszobás lakás egyik helyiségében ők laknak, a másikban Szamosiék, egy szociáldemokrata kárpitos a feleségével és a lányukkal. November 29-én, még a gettósítás előtt Morberger Friderika a gyermekeit a Zoltán utcai Vöröskereszt gondjaira bízta, ahol egy nagy lakásban rengeteg gyereket rejtegetnek. A gettóba költözést Morberger Friderika később úgy ússza meg, hogy a rendőr, aki a menetoszlopukat kíséri, emberségből engedi őt a Klauzál utca–Rákóczi út saroknál meglépni és eltűnni a Hangya Áruházban.⁷⁹ Még meglátogatja gyermekeit a Zoltán utcában, ezt követően barátnőinél bujkál.

A család különböző helyeken rejtőző tagjai között az összekötő szerepet Major nagybátyja, Morberger Károly látja el, aki valahonnan katonatiszti egyenruhát szerez, abban járja a várost. Ő szerzi be vagy készíti el azokat a hamis okmányokat, amelyek alapján az anyából Nemes Franciska, a gyerekekből Nemes Anikó és Nemes János lesz, a bujkáló zsidók erdélyi menekültté avanzsálnak. A hamis papírok birtokában december első harmadában Morberger, vagyis Nemes Friderika az előljáróságon igényel „zsidó lakást”, a kiutaláshoz az igazolást a nyilas pártházból szerzi be. Az igényben még a házat is megjelöli, ahova költözni szeretne. A ház a Weiner Leó utcában van, itt bujkál testvére, Miklós a feleségével Farkas néven. A lakást megkapják. Itt éri őket a felszabadulás. Utána visszaköltöznek a Kun utca 7-be. Az üvegcsiszoló-üzemet 1949-

⁷⁹ A későbbi Lottó Áruházról van szó, VII. Rákóczi út 36.

ben államosítják, a tulajdonos Neufeld Rezsőt és feleségét elbocsátják. A társtulajdonos özvegye, Major édesanyja a munkások közbenjárására a cégnél maradhatott.⁸⁰

*

Harasztý István (sz. Pestszentimre, 1934) szobrász⁸¹ munkája ólomlemezről készült (9. kép). Az ólom puha, így könnyű megmunkálni, de kiválasztása mellett szólhatott az is, hogy az egyik legnehezebb fém: súlyos témához súlyos anyag illik. A lemezre egyetlen rövid üzenet van bevésve: *Soha többé*. A levelezőlap jól ismert osztása – baloldalt felül a feladó, alatta a szöveg, középen függőleges elválasztó vonal, jobbra a címzett neve, címe és felül a bélyeg helye – itt a két mózesi kőtáblára hasonlít, ezt a benyomást erősítik a legömbölyített felső sarkak, a kőtáblák tradicionális ábrázolásának megfelelően.⁸² A címzetthez a *Túlélőknek* van bevésve, felette a bélyeg helye mellé pedig az, hogy *Utolsó lap*. A *Soha többé* a holokauszttal kapcsolatos régi és agyonismételt közhely.⁸³ Ólomlemezen olvasva a két szó talán visszanyer valamennyit eredeti súlyából.

„Egy kis falu kicsiny udvarának végében, a nedves sárga homokba ásott gödör mélyén hallottuk meg Krausz bácsival – kedves játszótársammal – a kellemetlen dörömbölést a vegyesboltot körbezáró palánkon.”⁸⁴ Ördögi pontossággal szerkesztett listával és koronás pecséttel érkezett a három hivatalan látogató. Felszólító mondatok, leltár és

⁸⁰ A családtörténet Véri Dániel disszertációja vonatkozó részének felhasználásával született. Véri szövege a művész testvérének, Major Anikónak a visszaemlékezése alapján készült 2016-ban.

⁸¹ KMM, II, 78.

⁸² A Tórában nem, de a Talmudban szerepel leírás a törvénytáblákra vonatkozóan (Nedarim 38a). Eszerint a táblák négyzet alakúak voltak. A legömbölyített sarkú táblák ábrázolása a középkorban, a kereszténységtől átvéve válik gyakorlattá. A XIII. századtól a zsidó illuminált kéziratokban is megjelenik, ez valószínűleg annak is köszönhető, hogy a héber kéziratokat gyakran keresztények illusztrálták. A XV–XVI. századtól kezdve már a zsinagógákban is egyre elterjedtebbé válik ez az ábrázolásmód. (Zsom Dóra: Törvénytáblák, Amszterdam, Rembrandt. Pilpul.net, 2010.06.01. <http://pilpul.net/hetven-archetizsakasz/318>, letöltés: 2016. 10.14.)

⁸³ Michael Rothberg a „Soha többet” kifejezést plakátszlogennek nevezi. Ennek értelmiségi megfelelője az „Auschwitz után”. Az utókor által előszeretettel idézett adornói mondat („Auschwitz után nincs költészet”) redukciója. Lásd Michael Rothberg: Adorno után, kultúra a katasztrófa másnapján, ford. Babarczy Eszter, *Enigma*, X. évf., 37–38. sz., 60, szerk. Turai Hedvig, 2003. Adorno később azt mondta, hogy elcsúszott volt ítélete, „a mártíriumot szenvedett millióknak [...] joguk van a költészet révén fájdalmuk kifejezéséhez”. (Heller Ágnes: Lehet-e verset írni a Holocaust után, ford. Szilágyi Tibor, *Múlt és Jövő*, 1990, 1–4, 42.)

⁸⁴ A leírásban szereplő falu Veszprém megyében, a devecseri járásban található Csögle, ahová a Harasztý család a bombázások elől menekült 1943-ban. A helyi fűszeres házaspárnál béreltek házszerst – a „játszópajtás” csak a gyermeki perspektívából volt bácsi, valójában Krauszék fiatalok voltak. Harasztý édesapja ebben az időben zászlósként szolgált a keleti fronton. Zsidó munkaszolgálatosok a felszabadulás utáni években emberséges magatartását igazolják, így kerül le a B-listáról és kap mérnöki állást a Ganz-Mávgában. (A művész későbbi közlése, 2016. május 10.)

pecsételés. A kis vegyesbolt kopott pultján a szürke kockás spirálfüzet oka fogyottá vált az adósok névsorával. Játsszótársam egy félszeg simogatással asszonyával szó nélkül ment el az ördög szolgáljaival.

Én maradtam a félig kész légógödörrel és a soha meg nem válaszolt miértekkel. Miért nem verték félre a harangot? Miért nem kapaszkodtam a játsszótársam kabátjába, és miért nem tudta senki megválaszolni, hogy miért kellett elmenniük, és miért nem fogom ezt a napot soha elfelejteni?”

*

Stein Anna (sz. Budapest, 1936) festő és szobrász jelenleg Párizsban él.⁸⁵ Művét egy normandiai parkrészletet ábrázoló, turistáknak szánt képeslapra készítette el akrilfestékkel (*10. kép*). A festés nem egyenletesen fedi el a tájat, néhol átütnek a fák, a bokrok, a lila, rózsaszín, fehér és sárga virágok ágyásai; alulról zöld fakorlát lóg be a kompozícióba, a fotós emögül készítette el a felvételt annak idején. Ezt az idillt, vagyis a waldseei hazugságot – a kép alá oda is írta nagy betűkkel, hogy WALDSEE – takarja el, vagyis leplezi le a művész vibráló, reszketeg ecsetvonásaival. A szürke, fehér és fekete színekkel megfestett kép bal oldalán elcsigázott emberi alakok állnak és fekszenek, körvonalaik bizonytalanok, mintha a nyári forróságtól remegő levegőn keresztül látnánk őket. Velük szemben, átlósan barakksor fut keresztbe. A kép jobb felső sarkánál, a barakkok mögül az eredeti képeslap ege dereng fel, világoskék színével éles kontrasztot teremtve a lágerbeli monokróm vigasztalanságnak. A művésznő a kísérő szövegét a képeslap hátoldalára írta. A címzett „Öméltósága HORTHY MIKLÓS KORMÁNYZÓ ÚR, BUDAVÁRI PALOTA, BUDAPEST, UNGARN”

„WALDSEE, AUSTRIA 1944. július 10.

Mélyen tisztelt Kormányzó úr,

többnapos utazás után érkeztünk erre a különösen értékes üdülőhelyre. Megköszönve ittlétünk szervezését, arra gondoltam, Ön számára is igen épületes lenne itt tartózkodnia. Így többet magammal meghívnánk Önt és kedves családját nyaralásra erre a meglepő létesítményre. Előre is örülve, hogy Önöket is üdvözölhessük meleg üdvözléssel.

Engel v. Bayersdorf Erna szobrászművész, pécsi lakos”

⁸⁵ KMML III, 417.

Stein Anna anyai ága a pécsi Jánosi Engelek, nagybirtokos, gyáriparos, bányatulajdonos család. A család egyik sarja, Jánosi Engel Róbert (1883–1943) veszi feleségül Krausz Mariannát (1887–1980) és megszületik kislányuk, Rózsa (1910–2000), a művésznő édesanyja. Azonban hamar elválnak, és Krausz Marianna hozzámegy Üszögi Grósz Imre földbirtokoshoz (1879–1944). Engel Róbert második felesége Baiersdorf Erna (1889–1970) szobrászművész, ő szerepel Stein Anna Waldsee-munkájához írott szövegében.

A holokausz idején Pécsen maradt családtagok szinte mind elpusztulnak, így az Engelek közül az utolsó férfi, Richárd (1882–1944) is. 1944-ben a nácik más gazdag magyar zsidókhoz hasonlóan túszként Mauthausenbe viszik, ahol éhségstrájkba kezd és meghal. A művésznő nagybátyjai, Krausz Hugó és Vilmos szintén Mauthausenben halnak meg.

Az apai család Pozsonyból származik. A dédapa, Stein Lipót (1839–1909) ismert orvos volt a városban, felesége Eisler Anna; hat fiuk és egy lányuk született. Az egyik fiú, Sándor (1868–1945) lesz Stein Anna nagyapja. Stein Sándor főmérnök a MÁV-nál, de mivel nem keresztény, az 1920-as években felmondanak neki, ettől kezdve magánmegrendelésekből tartja fenn magát és családját. Felesége Popper Irén (?–1945). Sándor testvére, Emil (1874–1945) nagypolgári életet élő, sikeres bankszakember, a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank vezérigazgatója, szabadkőműves, a Dohány utcai zsinagóga bőkezű támogatója. Anyagi helyzetére és habitusára jellemző, hogy egyik barátnőjének csokoládégyárat ajándékoz.

Stein Sándor fia, Marcel (1901–2002) – a művésznő édesapja – a *numerus clausus* korlátozó intézkedései miatt először Brnóba, majd Prágába megy; mérnöknek tanul, utolsó évét Budapesten végzi. Az egyetem befejezése után az újpesti Magyar Pamutipar Rt.-nél kap állást, később a cég főmérnöke lesz. Engel Rózsával köt házasságot, a XI. kerületi Ábel Jenő utca 7/b sz. alatti házban laknak.

1944. március 19-én Anna és öccse, Gábor (1938) anyai nagyszüleik lakásából nézik a Hűvösvölgyi úton bevonuló német csapatokat. 1944 elején Stein Marcel a gyerekeket is ideköltözteti, a Torockó utca 6-ba. Április 23-án a család még megünnepli Anna születésnapját, de másnap az apjuk hamis papírokkal a nagymama szakácsnőjének rokonaihoz vidékre küldi őket. Annából Kollár Marika, Gáborból Büki Jancsika lesz. Gábor papírját a házmestertől kapják, eredetileg az ő kisfiáé volt. Somogy megyébe kerülnek egy erdészcsaládhoz. Jól érzik magukat, de júniusban az apjuk jobbnak látja, ha hazahozza őket. Pesten tíz napot töltenek, majd Pincehely következik, itt az orsolyita

apácák bújtatják őket. Gabit – mivel sokat fecseg, és az apácák félnek a lebukástól – továbbküldik egy másik, Sopronhoz közeli apácázárdába. Szüleik közben megpróbálják elhagyni az országot, de a határnál letartóztatják és a pesti Markó utcába viszik őket. Augusztusban amnesztiával szabadulnak. A gyerekeket hazahozzák vidékről, új lakhelyük a Júlia utca 6-os számú házban lesz. Itt él Marianna nagymama szobalánya, Varga Júlia és a férje, Varga Lajos, a házmester. Velük lakik a nagymama szakácsnője, Handrik Irén. A mentésben mindannyian részt vesznek, ők rejtik el Annát és Gabit a pincéjükben. Október 15-én, a nyilas hatalomátvétel után apjuk biztosabbnak látja, ha Anna a régi baráti Noszlopy családhoz megy a Szent István körút 9-be. Egy pécsi csendőrtiszt, Szabó Károly kíséri át, aki szerelmes a Krausz család egy nőtagjába, ezért vállalja el a feladatot. A Szent István körúti házban nyilas központ is működött, Anna sokat játszik a nyilasok gyerekeivel. Itt éri meg később a felszabadulást. Ezekben a hónapokban Gabi a francia papoknál, az apa a jezsuitáknál, az anya pedig a Sacré Coeur rendházban bujkál. Amikor Gabi megbetegszik, Marianna nagymama egy barátnőjéhez, Kisari Ilonához viszi át a Keleti pályaudvar közelébe, innentől fogva ő rejtegeti a kisfiút egészen a felszabadulásig.

Stein Marcel szüleinek és húgának, a szobrásznak tanuló Ilonának (1903–1945) a Frankel Leó utcai Irgalmasok kórházában talál helyet, ahol meghúzhatják magukat a nyilas uralom alatt. Szerencsétlenségükre a házban élő egyik nyilas Stein Sándorban felismeri egykori munkáltatóját, és feljelenti. Január 18-án vagy 19-én a Lukács fürdő magasságában mindhármut a Dunába lövik. Stein Sándor öccsét, Emilt – annak ellenére, hogy Horthy baráti köréhez tartozott, hetente együtt kártyázott a kormányzóval – a nyilasok szintén kivégzik. Húgukat, Gizát (?–1949) a nyilasok elfogják. Álla alá helyezett bajonettel kényszerítik az idős nőt, hogy vigyázzban álljon. Néhány óra után azt mondják neki, hogy szabad, fusson el. Amikor elfut, utánalőnek, de csak a lábát találják el, így menekül meg.

Stein Anna másodunokatestvérei ma nyolcvan év körüliek, Lausanne-ban élnek. A holokausztról még ma sem tudnak beszélni a családon kívül.⁸⁶

*

Kemény György (sz. Budapest, 1936) alkalmazott grafikus⁸⁷ a pop art első képviselője Magyarországon; az 1960-as évektől mindmáig következetesen megmaradt mellette.

⁸⁶ A művész közlése alapján (2016. október 27.).

Waldsee-lapjával ezúttal a pop art harsány és vidám koloritjának antitézisét teremtetten meg (11. kép). A brutálisan csupasz, számítógépes grafikával készített képeslapon a barna háttérbe egy perspektivikusan megszerkesztett szürke téglalap síkja türemkedik be. Az ég fekete. Minden egyenes, elvágólagos. Árnyalatok nincsenek. A barna, a szürke és a fekete szín kontrasztja kegyetlenséget áraszt. Katonai, tábori színek. A szürke téglalap sírfedél, rajta kődarab a zsidó gyász jelképeként.⁸⁸ A kő alatt piros műveleti jel és szám: $\times 600\,000$. A holokauszt magyar áldozatainak száma.⁸⁹ A felhasznált motívumok – sír, kő és szám – szenvtelen, elidegenítő ábrázolása holokausztmemlékezetünk kiüresedett gyakorlatára figyelmeztet.

„1944 telén, tehát nyolc és fél évesen apám óvni akarván az életem (ő maga hamis papírral úgynevezett »védett házban«, anyám a gettóban várta a háború és a nyilas uralom végét), ismerős révén bejuttatott a Vilma királynő úti (ma Városligeti fasori) akkori zsidó árvaházba. Már másnap jöttek értünk a nyilasok. Kézigránát-ütögetéssel a fejünkön számoltak, majd hurcoltak sorokba rendezve bennünket körbe Pesten és Budán teljes nap, míg este (valami nem jöhetett össze nekik) reggeli kiindulóhelyünk közelébe, egy földszintes, Szív utcai házba tereltek minket. Fiatal oktatónk, akit velünk együtt vittek el, az én kedvenc Miki egeres képeskönyvemből olvasott nekünk, hogy jól tudjunk aludni, húsz-huszonöten lehattunk. Hajnalban sorakozó az udvaron, és közölték: »Ha bárki is hiányzik, megtizedelünk benneteket«, azaz minden tizedik gyereket a sorban agyonlőnek. Benéztek az elhagyott szobába, ahonnan csak oktatónk hangját hallottuk: »Máris jövök«, és a gépfegyvertűzet... Nagyon sajnáltam őt, és a vele maradt képeskönyvemet is: háborúban, napi bombázások, romok, holttestek közepette a gyerekek ugyanúgy kérgesednek, mint a felnőttek. Aznap azután céltudatosan vittek végig minket a Váci úton (még az út elején egy »rendes« nyilas szólt nekem anyám által összerakott kis bőröndkém láttán, hogy »tedd le, öcsi, már nem lesz rá szükséged«), égő lakóházak és számtalan elhullott ló mellett kanyarogva, túl a lakott területen egy külső

⁸⁷ KMML II, 337.

⁸⁸ A hagyomány eredetére több magyarázatot találunk. Van, ahol azt olvashatjuk, hogy ez a bibliai időket idézi, amikor kövel jelölték a sírokat, Jákob emlékkövet (matzevah) állított Ráchel sírjára (Móz. I. 35:20), Lábán és Jákob szövetségére pedig kőrakás (gálhéd gal/sva/éd) emlékeztet (Móz. I. 31:44–48). David Wolpe rabbi szerint viszont „a szokás az ókori időkig nyúlik vissza, amikor a nyáj őrzője, miután a juhait reggel megsámolta, az állatok számával megegyező számú kavicsot vitt magával, majd este ezek segítségével győződött meg arról, hogy mind vissza is tért. A kövek tehát azt szimbolizálják, hogy milyen drága és értékes minden lélek Istennek.“ http://chevra.mapline.hu/data/b_parcella/Doc/szokasok.htm (letöltés: 2016. június 6.).

⁸⁹ A 600 ezer magyar holokausztáldozat a közvéleményben gyakran hangoztatott szám, de ezt valójában nem lehet pontosan megállapítani: a Yad Vashem például 565 ezer, a Holokauszt Magyarországon oktatási anyag 500-550 ezer áldozatról tud.

újpesti bozótos pusztaságig, ott is egész a Duna-partig. Tudtuk, tudtam, hogy az út eddig tartott, és semmivel sem tovább... Ekkor tört ki igen közélről egy vad szovjet katyusa-támadás, azaz Budapest ostroma egyik legfélelmetesebb fegyverének, a sorozatvető rakétának (az akkori népi szóhasználat szerint: a »Sztálin-orgonának«) lövedéksora borította be sárga tűzzel az eget. Bátor nyilasaink azonnal szétfutottak, és a heves tűz végeztével néhány, a nyilasoknál jóval rendesebb, úgynevezett »karhatalmista« »fussatok, öcsik« kiáltással összeteretelt és visszavitt az árvaházba sokunkat, így maradtam életben én is. Hónapokig tartott még az ostrom, mosdó- vagy illemhelyünk nem volt a pincében, minden élelmünk néhány rúd akkori pótkávépasztilla volt, és amikor egy nagynéném értem jött az ostrom után, 19 kiló voltam kilencévesen. De éltem... »

A művész, amikor 2016-ban megkerestem, hogy segítsen családtörténetének megírásában, először készséggel vállalkozott rá, majd néhány hónappal később zaklatottan hívott fel, hogy ne haragudjak, de képtelen rá, nem akar a múlttal foglalkozni, ő a jelenlegi életét szeretné élni, és alkotótevékenységére akar koncentrálni. Sokáig beszélgettünk, végül annyiban maradtunk, hogy jelentkezik, ha mégis meggondolná magát.

*

Maurer Dóra (sz. Budapest, 1937) grafikus, festő⁹⁰ művéhez az egyik eredeti, Auschwitzból feladott tábori levelezőlap beszkenelt másolatát használta fel, azt, amelyiket minden felkért művész megkapott a 2004-es felhívás mellékleteként (12. kép). A kinyomtatott levelezőlap megsárgult első oldaláról kitörölte az eredeti, ceruzával írt neveket és címezést, majd a sajátját írta be helyette: cserélve az egykori fogollyal, önmagát teleportálta a hatvan évvel korábbi helyzetbe.⁹¹

„Amikor e-mailen megkaptam a Waldsee-levelezőlapot, a címzésoldalt láttam először és nagyon megérintett a ceruzával, a '40-es évek idősebb embereinek írásával húzott betűk személyessége, és rögtön anyámra gondoltam. Az ő írását még gyerekkoromban annyira begyakoroltam, hogy az ismétlés által szinte azonosulni tudok vele. Az ő írásával

⁹⁰ KMMML II, 742.

⁹¹ A művész gyermekkorából nem őriz zsidókkal kapcsolatos saját emléket. (A művész közlése alapján, 2015.)

címezték meg gyerekkori magamnak a levlapot, tudva azt, hogy ha ilyen helyzetben lettünk volna, engem holtbiztos nem tett volna ki veszélynek.”

*

Megyik János (sz. Szolnok, 1938) szobrász⁹² munkája a Waldsee-kollekció szó szerint legsúlyosabb darabja, a levelező lap 10 × 15 cm-es méretét betartva, de vastagságát 20 mm-re növelve, egy 2,48 kg-ot nyomó, szabályos acéltömböt készített (13.kép). A kicsit megrozsdásodott acéltömb szigorú szabályosságát egy vonal töri meg csupán: az első harmadból, felülről, akár egy sebzés, egyenes bevágás fut lefelé ferdén, és ér véget kevésse a mű alsó harmada előtt. Megyik Waldsee-munkája – hiszen nem a falra akasztva, hanem a térben elhelyezve mutatja legszebb formáját – köztéri alkotás előtanulmányaként, makettjeként is értelmezhető.⁹³

Művéhez 2004-ben írt szövege zsidókról szólt, de a szövegből családi érintettségre nem lehetett következtetni. Csak amikor most, tizenkét évvel később a szakdolgozat kapcsán megkerestem, akkor mesélt zsidó gyökereiről, veszteségeiről, gyermekkori traumáiról, majd a későbbi elfojtásokról.

„Nem emlékszem már az évre, az évszakra sem. Édesanyámmal mentünk valahová fiákeren. Nem volt hideg, de kabát volt rajtunk, a fák, a bokrok zöldek voltak. Sár volt. Az utcán egy embercsoportot szuronyos puskás, kakastollas csendőrök tereltek. Asszonyokat, gyermekeket, nagy szakállú, nagy kalapú, fekete kaftános férfiakat. Mindenkin sárga csillag volt. Amikor édesanyámnak kérdéseket tettem fel, valami zavarosat válaszolt. Nem értettem. Mi szüleimmel akkor Kárpátalján, Técsőn éltünk, öt- vagy hatéves lehettem. A kép még mindig előttem van; a fekete ruhák, nagy szakállú, botorkáló öregemberek és a kakastoll.”

Édesanyja, Boros Olga (Szolnok, 1911 – Budapest, 1991) Boros Lipót szolnoki vasúti bádigos, később fűszeres és Róth Cecília lánya. Boros Olga 1939-ben a férje (Megyik János, Nagyszénás, 1898 – Komárno, 1949) ágostai evangélikus vallását veszi fel. A

⁹² KMML II, 756.

⁹³ A művész két, szabadban felállított műve készült acélból. Az egyik a Debreceni Egyetem Élettudományi Épület és Könyvtár kapuzata, 2004–2005 (építész: Golda János, Szenderffy Gábor, munkatárs: Mészáros Erzsébet). A másik a *Bildwerk*, 2000–2016, (600 × 479,5 × 221,1 cm, 6 cm vastag kortenacél lemezből), a Museum Liaunig (Neuhaus/Suha) szoborparkjában.

megkeresztelkedés, majd később a folytonos menekülés menti meg őt és kisfiát a deportálástól.

Megyik János ötéves kora óta tudja, hogy édesanyja ágán zsidó származású. Técsőn egy szépen berendezett villában lakik a szüleivel; napközben a többi gyerekekkel együtt játszik az utcán. A gyerekek egy nap játék közben csúfolni kezdik. Hihetetlen és igazságtalan dolgot vágnak a fejéhez: Zsidó anyád! Zsidó anyád! Minél inkább tiltakozik, annál jobban csúfolják, majd bedühödnek és kövel kezdik dobálni; még akkor is dobálják, amikor összeesik. Édesanyja menti ki az életveszélyből a vérző fejű gyereket, és orvoshoz rohan vele. Édesanyja később nem hozza rendbe az igazságtalanságot: azt mondja, nem tehetek róla, kisfiam. Zsidó vagyok.

Megyik a holokausztban több rokonát elveszti. A Keleti Magyar Hadműveleti Területen, a Don-kanyarban, munkaszolgálatban hal meg nagybátyja, Boros László (sz. 1914) 1944-ben.

A művész emlékei szerint minden vonathoz kimennek édesanyjával Máramarosszigeten, ahol a széles nyomtávú vonatokról átrakják a foglyokat a keskeny nyomtávú vonatra, hátha megtalálják a beérkező foglyok között Lacikát.

Nagynénjét, Singer Ilonát (sz. Boros Ilona, Szolnok, 1907) és a kisfiát, Palikát Auschwitz-Birkenauban ölik meg 1944. június 29-én. Palikáról őrzi azt az emléket, ahogy rugós szárú szemüvegét akkurátusan a füle mögé illeszti.

Az átélt traumák édesanyját élete végéig kísértik; fiának még a halála előtt is azt mondja, hogy senkinek nem szabad megtudnia, hogy zsidók, mert a tragédia bármikor újra megtörténhet.⁹⁴

*

Féner Tamás (sz. Budapest, 1938) fotóriporter, fotográfus⁹⁵ fekete-fehér, álló formátumú fényképe egy árkádsort ábrázol. A fotó az árkádsorról belülről készült, a függőleges tengelyből erősen, 45 fokban balra billentve (14. kép). Az ábrázolt helyszín beazonosításához szükségünk van némi budapesti helyismeretre: a Dohány utcai zsinagóga sírkertjét közrefogó árkádokról van szó, egész pontosan a Wesselényi utca felőliről. Féner fotóján az oszlopok mellett a kert, a borostyánnal benőtt fák és a sírhalmokból egy kis részlet látszik. A sírok és a félrebillent oszlopsor szűkülő perspektívája a magyar zsidóság tragédiájára utal: egy helyszínen, amit az I. világháború

⁹⁴ A művész közlése alapján (2016. július 7.).

⁹⁵ *KMML* I, 603.

magyar zsidó katonái emlékére hoztak létre a büszkén vállalt asszimiláció szimbolikus gesztusaként, majd a templomkert cseppet sem jelképes, hanem nagyon is valóságos temetővé válása 1945 februárjában, a máig ott nyugvó 2281 elpusztult egykori gettólakóval.⁹⁶ Az árkádok végén a kijáratnál a Rumbach Sebestyén utca látszik, a kisgyermek Féner gettóbeli életének fontos helyszíne.

„A nagyanyám a fiáról, a nagybátyámról, az anyám öccséről, Rehberger Imre kereskedőről, akit munkaszolgálatra vittek, aki engem Bulukámnak szólított, aki soha ajándék nélkül nem jött hozzánk, egy gyönyörű, nyilván nagyon drága Märklin készletre külön is emlékszem, szóval a nagyanyám élete végéig – kilencvennégy évet élt – várta a hírt. Sok pénzt költött jósnőkre, nagy divat volt az a háború után. Hallottuk, hogy Imre, hogy állítólag, hogy itt, meg hogy ott, de senki, aki látta volna.

*Az interneten keresgélve egy listán véletlenül megtaláltam a nevét. Írtam a levéltárnak, postafordultával válaszoltak.*⁹⁷

»Tűzáldozat ez, kedves illatú az Úrnak«

2Móz 29,25

Ki az, aki megrendelte, ki az, aki bemutatta a dorosicsi tűzáldozatot? Kinek kedves a felszálló füst? Neveket akarok.”

Féner Tamás a Király u. 82-ben született, apjának, Féner Márton Jenőnek (1896–1981) üveg-porcelán-díszműáruboltja volt egy sarokra onnan, a Hegedűs Sándor utcában. A boltot 1944-ben elveszik tőlük, a család csillagos házba, a Király utca 35-be, a nagymama harmadik emeleti lakásába költözik. Ekkor az anyai ágról hat-hét család lakik együtt a háromszobás lakásban. Az apai ág nagy része Romániában, Erdélyben maradt.

A művész apját a nyilasok a Bécsi úti téglagyárba viszik. A halálmenetből megszökik, Pesten bujkál. Édesanyját, Féner Márton Jenőné Rehberger Ilonát (1908–1967) a Teleki térre gyűjtik be, rosszul lesz, ott hagyják, így kerül el a téglagyári deportálást.

⁹⁶ Toronyi Zsuzsa: Egy budapesti kert története, *Korall*, 41. évf., 2010, 97–112.

⁹⁷ A Honvédelmi Minisztérium Hadtörténelmi Levéltár és Irattár 2016. július 5-én kelt levele: „Tisztelt Uram! Folyó év június 29-én kelt megkeresésére kutatást folytattunk a Hadtörténelmi Levéltár és Irattárban Rehberger Imre (Komárom, 1912. a. n.: Steiner Teréz) 2. világháborús halálával kapcsolatban. A rendelkezésre álló adatbázis szerint Rehberger Imre (Komárom, 1912. a. n.: Steiner Teréz) munkaszolgálatos, az I. közérdekű munkaszolgálatos zászlóalj 101/36 tábori munkaszolgálatos századából, az ukrajnai Dorosics kórházában halt meg 1944. áprilisában nem részletezett körülmények között. Az általános körülményeket ismerve a legfőbb halálok a tifusz volt, de az április 29-ről 30-ra virradó éjjel tisztázatlan tüzesete, vagy a keret ehhez kapcsolódó atrocitása is sok áldozatot követelt. Tisztelettel, Dr. Bonhardt Attila ezredes, igazgató”

Nagybátyját, Rehberger Imrét (1912–1943) az I. közérdekű munkaszolgálatos zászlóalj 101/36. tábori munkaszolgálatos század tagjaként az ukrainai Dorosicsban ölik meg a keretlegények több száz bajtársával együtt.

A gyermek Féner a csillagos ház első emeletén levő Tsuk szőrmeüzemben dolgozik édesanyjával: katonai szőrmeekesztyűket varnak. Másik rendszeres kényszermunkahelyük a házban lakó Stern szücsműhely volt. A gettósításkor egy Dob utca–Rumbach utca sarki házba költöztetik a családot. Féner barátaival járja a gettó utcáit, az ott látott borzalmak, a hegyekben álló halottak a mindennapjaik részévé válnak, egyikük sem gondolja, hogy az ő életük is veszélyben forogna. Véletlenül találkozik össze apjával a Klauzál téren, aki beszökött a gettóba, és a Klauzál tér–Kis Diófa utca sarkán lakik. Ezután ő is a családhoz költözik a Rumbach utcába. A házban levő kalaposműhelyben működik a gettórendőrség, az apa beáll közéjük. Gumibotját, karszalagját, igazolványát Féner később, az 1980-as években a Nemzeti Múzeumnak ajándékozza. Egy fotókiállítására installációként szeretne volna visszakérni, de nem találták meg.⁹⁸

*

Uri Asaf (Haifa, 1942) vegyész, író, költő és képzőművész, Budapesten és Jeruzsálemben él. Műve számítógépes nyomtatás (15. kép). A kép nagy részét szürkés folt foglalja el, felette a maradék helyet sötét, zöldes szín tölti ki. A két szín határán vörös fröccsenés látszik. Az elmosódó, igazából nehezen meghatározható színekkel operáló, absztrakt alkotáson legszembetűnőbb egy felirat. A lap alsó harmadában mindkét oldalig kifutó, vízszintes fehér sávon, régi írógépekre emlékeztető betűtípussal a következő mondat áll: *A vonatok közül egy, az igazi Waldseeba érkezett.* A szöveg annyira erősen vonzza a tekintetet, hogy szinte észre sem vesszük mögötte a szürke foltban kirajzolódó alakot. Ahhoz, hogy jobban megfigyelhessük, kénytelenek vagyunk egyre távolabb tartani szemüktől. Ekkor lassan egy kiszikkadt testű ember képe bontakozik ki, szemben ül velünk, feje csupasz koponya. A képeslap titkos üzenete optikai csalódás révén jut el hozzánk.⁹⁹ Ha megint közelebből nézzük a képet, az alak eltűnik, és újra csak a szövegre tudunk figyelni.

⁹⁸ A művész közlése alapján (2016. szeptember 15.).

⁹⁹ Pléh Csaba–Boross Ottilia: *Pszichológiai lexikon*, Budapest, Akadémiai, 2008, 227.

„A bársonnyal bélelt tokban marcipánállat fekszik, nagy szürke szemekkel. Korábbi otthona egy határ menti kisváros. Ősei temploma körül felüti a fejét a gaz. Mintha elmenekültek volna, de nem menekülhettek. A szemtanúk nem hiszik, vagy nem emlékeznek.

Úgy lehet ezt megvizsgálni, ha minden hiányzó embertől megkérjük, hogy öltse magára a legszebb ruháját, és maradjon állva. Lám, mindenki hiányzik!”

Uri Asaf felmenői a XVIII. század végén a Monarchia keleti tartományaiból érkeztek Magyarországra, majd az apai ág Berettyóújfaluban telepedett le. Apai nagyszüleinek, Asztalos Mihálynak és Weisz Rózának szatócsboltja volt a kisvárosban. Négy gyermekük született, Margit (1911), László (1913), Ilonka (1914) és Barnabás (1916). Asztalos Mihályt és Weisz Rózát az akkor már házas két lányukkal, valamint unokáikkal, Évával és Tiborral 1944 nyarán a nagyváradai csendőrkerület gyűjtőtáborába vonultatják be. Innen deportálják a családot a MÁV szerelvényein, július közepén Auschwitzba. A nagyszülőket és Ilonka lányukat a kisfiával, Tiborral már a rámpáról a gázkamrába küldik. Másik lányukat, Margitot és gyermekét, Schwartz Évát (1929/1930?) a szelekción munkára alkalmasnak találják. Ők ketten később Ravensbrückbe kerülnek. Margit férje, Schwartz Béla ekkor munkaszolgálatban van. Ilonka férje elpusztul. Margit és Éva túléltek a holokausztot, az 1990-es években hunytak el Brooklynban.

Uri Asaf anyai nagypját, Székely Mór nyugalmazott MÁV-tisztviselőt Kolozsvárról deportálják 1944-ben, és gyilkolják meg Auschwitzban. Anyai nagyanyja, Fenákel Szeréna már korábban, 1936-ban meghalt.

Asztalos Mihály kisebbik fiát, Barnabást munkaszolgálatra hívják be, de nem kerül ki a keleti frontra, túléli a háborút. Bátyja, László, a művész édesapja ebben az időben már Haifán él, az akkori Palesztinában. Korábban ügyvédi diplomát szerzett a Debreceni Egyetemen, de aztán kitanulta az autókárpitos szakmát. Még alijázásuk előtt, 1938-ban feleségül veszi Székely Évát (1919). Gyermekük, Uri Haifán születik, 1942-ben. 1947-ben visszatérnek Magyarországra, hogy az életben maradt testvérekkel, Margittal és Barnabással, valamint Éva bátyjával, Endrével újra egyesüljön a család.

Székely Endre (1915-?) a háború alatt munkaszolgálatosként a keleti fronton szolgál, Dorosicsban szerencsésen túléli, amikor a magyar hadsereg rágyújtja a háromszáz tifuszos munkaszolgálatosra a magtárat. A háború után Bukarestben és

Marosvásárhelyen él, a magyar autonóm terület szimfonikus zenekarának vezető karmestereként dolgozik, majd 1967-ben alijázik.¹⁰⁰

*

Ulrich Bernhardt (sz. 1942, Tübingen) német képzőművész, Stuttgartban él. Az ulmi *Waldsee* 1944 kiállításra három régi amatőr fénykép másolatát adta be. Az első képen a behavazott kisvárosi utcán egy nő jön szembe, táblával és kötéllel a nyakában, mögötte gyerekcsapat (16. kép). A felnőttek a járdáról figyelnek. A második képen a tömeg karéjában ugyanez a nő ül lehajtott fejjel, a tábla mellétámasztva, a kötél az ölében (17. kép). A fehér köpenyes fodrász éppen kopaszra nyírja. Szállingózik a hó.¹⁰¹ Mindkét fotó szélére ezt írták kézzel: „*Eine böse Erinnerung: in Fellbach*” (‘Egy rossz emlék: Fellbachban’). A harmadik képen szemüveges fiatal katona műtermi portréja, a félprofilból ábrázolt arc alatt nyomtatott szöveg (18. kép):

*„Wer will unter die Soldaten,
der muß haben die Gewähr,
daß man vorher ihn begnadigt
und nicht wieder hinterher.*

Simpl”¹⁰²

A képekhez a művész a következőt írta:

„Apám 4 évvel ezelőtti és anyám 2 éve bekövetkezett halála után felszámoltam háztartásukat, és közben néhány olyan dolgot is találtam, amiket korábban nem ismertem és amikről sosem beszélt senki. Köztük volt egy fotóalbum apám katonáskodásáról és a Stuttgart Bad Cannstatt-i gépjárműparkban, 1940-ben történt kiképzésről. A katonatársak és tisztek fényképei mellett egy külön oldalra beragasztva két olyan képet is találtam, amelyek undorító jelenetet ábrázoltak. Kárörvendő pillantások és gonosz megjegyzések közepette leborotvták a haját egy fellbachi nőnek,

¹⁰⁰ A művész közlése alapján (2016. szeptember 9.).

¹⁰¹ A katalógusban és a kiállításokon ez a kép szerepel.

¹⁰² A versszak első két sora egy régi, közismert gyerekdalból való, annyit tesz, hogy „Aki katonának akar állni, annak legyen puskája”. A második két sor viszont nem a gyerekvers folytatása, hanem ironikus hozzátoldás, „hogy előre megkegyelmezzenek neki, ne pedig csak utólag.” Ez valószínűleg visszautalás az I. világháborúra. A „Simpl” a *Simplizissimus* nevű satirikus lapot vagy annak költőszerzőjét jelezheti. A fordításért és a hozzá fűzött magyarázatért köszönettel tartozom Adamik Lajosnak.

akinek aztán kötéllel a nyakában és a következő feliratú szégyentáblával kellett végigvonulnia a városon: »Vétettem népem fajvédelmi törvénye ellen«. Apám nem volt náci, de lelkesz létére nem is olyan bátor keresztény, mint más bajtársak. Fiatalkoromban heves szemrehányásokat tettem neki, és bizonyára ezért hallgatta el előlem ezt az élményt. Hogy vajon később illesztette-e be ezt az oldalt – mint ahogy sejtem –, hogy halála után megkésett számadást adjon szégyenérzetétől, vagy már hamar ráébredt a háború értelmetlenségére, ma már nem tudom megállapítani. Csalódott vagyok azonban magam miatt, amiért soha nem jutott eszembe, hogy a régi antifasisztákkal készített sok interjú mellett apámat is megkérdezzem, mert erről a történetről többet akartam volna tudni.»¹⁰³

Bernhardt az egyetlen művész a Waldsee 1944 projekt résztvevői közül, aki nem az áldozati szerepbe helyezkedve közelítette meg a holokausztot, hanem az elkövetői oldalról mond el valami személyeset, saját családi történetén keresztül. A megtalált fotó ürügyén nem a német népről általában közöl ítéletet, hanem apja eltitkolt, II. világháborús múltjáról ír, nyíltan vállalva a kínos szembenézést.

*

Gellér B. István (sz. Pécs, 1946) grafikus, szobrász¹⁰⁴ képeslapjához, akárcsak Bernhardt, eredeti dokumentumot használt fel (19. kép). A beszkenelt, nyírfakéregből készült tábori levelezőlaphoz nem „nyúlt”, változtatás nélkül kiprintelte és habkarton hátlapra kasírozta. *Növekvő város* című projektjével ellentétben – ahol évtizedek óta egy fikatív, általa kitalált, egykor virágzó civilizáció emlékeit tárja fel, az elképzelt ásatásokon a soha nem létezett társadalom leleteit, rítusait rekonstruálja, majd aprólékosan dokumentálja mindezt – a Waldsee-kiállításhoz egy nagyon is létező tárgyat használt fel.¹⁰⁵ Arra a kérdésre, hogy ebben az esetben miért redukálta művészi tevékenységét egy holokauszt-dokumentum reprodukciójára, és miért nem alkotott új műtárgyat, pontos magyarázatot ad mellékelt szövege.

„2004 kora tavaszán egy pécsi Holocaust-emlékkönyv szerkesztésében segédkeztem grafikusként. Ekkor került kezembe több pécsi család »emléktárgya«, amit

¹⁰³ Simon Katalin fordítása.

¹⁰⁴ KMMML I, 707.

¹⁰⁵ Gellér B. István: *Növekvő város*, Pécs, Jelenkor, 2000.

haláltáborokból, illetve munkatáborokból hazahoztak. A tárgyak közel sem teljes listájából: RIF szappan, ruhán viselt sárga csillag, csuklón viselt tábori azonosítószám... Ezek közt volt egy (talán papírhány miatt) nyírfakéregre rajzolt levelezőlap, amelyet W. J. munkaszolgálatos küldött a pécsi gettóba családjának (már amit a munkaszolgálat cenzorai hazaküldhetőnek ítélték). A levelezőlapot a pécsi posta hivatalnokai a »Gettóba nem kézbesíthető« pecséttel látták el, majd visszaküldték a munkaszolgálatba W. J.-nek, aki a háború végén visszahozta családjának, akik azóta is becses emlékként őrzik.

Ami ebben a rettenetes történetben megfogott, az a kézzel készített bélyegző. Számomra a szolgálalkúen gonosz hivatalnok emlékműve, aki veszi a fáradságot, és még hivatalosabbá teszi az amúgy is hivatalos megalázást. Folyton rájövök, hogy a valóságnál nincs borzalmasabb...”

Gellér B. István pécsi zsidó családból származik. Apai nagyapja, Gellér Samu (1870, Siklós) ügyvéd Siklóson. Ottó testvére kúriai bíró Budapesten. Gellér Samunak három fia születik. Imre Pál (1908, Siklós) jogi tanácsadó, a háború idején Párizsban egy francia család fogadja be, így menekül meg a deportálástól. 1969-ben hunyt el Párizsban.

Brunó Miklós (1909, Siklós) – a művész édesapja – banktisztviselő, munkaszolgálatra hívják be, de megszökik. Nógrád megyében egy bányászcsalád bújtatja, így éli túl a háborút. 1972-ben Pécsen halt meg. Első feleségét, a fodrász-kozmetikus Gergely Annát (1920, Budapest) és kislányukat, Zsókat (1942, Nagykőrös) 1944-ben deportálják és Auschwitz-Birkenauban ölik meg. A harmadik Gellér fiú, István (1911) banktisztviselő lesz Nagykőrösön, innen hívják be munkaszolgálatra. Lvov környékén hal meg flekktífuszban 1944-ben. Feleségét, dr. Schulcz Irmát 1944-ben ölik meg Auschwitzban. A nagyapa testvérét, Ottót 1944–1945-ben a nyilasok elhurcolják. További sorsa ismeretlen.

A művész édesanyja, Fejér Márta (1918-1996) – Gellér Brunó Miklós második felesége – varrónő, majd később tisztviselő. Családjával Auschwitz-Birkenaubá deportálják, ahol testvérét, Fejér Alice könyvtárost, édesapját, Fejér Sándor tisztviselőt, valamint édesanyját megölik. Egyedül Márta tér vissza, 35 kilósan, egy vagon tetején utazva. A családban később nem szívesen beszélnek a borzalmakról. Gellér B. István nem tőle,

hanem más pécsi túlélőktől tudja meg, hogy anyja milyen hőiesen viselte a lágerbeli szenvedéseket, jutott ereje másoknak segíteni, élelmiszert szerezni.¹⁰⁶

*

Lóránt Zsuzsa (sz. Budapest, 1946) szobrász¹⁰⁷ levelezőlapját diófából faragta ki, mérete kisebb, mint a standard, a felhívásban megadott 10,5 × 15 cm, csupán 7 × 14,8 cm.¹⁰⁸ A 0,3 cm vastag falap megvetemedett, mára enyhe ívben meghajlott (20. kép). Bal oldalára egy erdei táj domborműve készült, előtérben fenyőfák karéja, mögöttük hegyláncolat. A naiv művészek modorában kifaragott fák és a hegyek zöld és liláskék, felettük az ég alja fehér ceruzával van kiszínezve. A táj alatt a szöveg két sorban:

VÁLASZ CSAK 32 SZ
AK 32 SZÓIG * VÁLAS

A szavak az Auschwitzból feladott, eredeti tábori levelezőlapok németül és magyarul írt parancsára utalnak: „*Válasz csak levelezőlapon (30 szóig) németül a Magyarországi Zsidók Szövetsége, Budapest, VII., Síp-u. 12. útján*”. Az ügyetlenül bevészt betűkkel, a szöveg értelmetlen törésével, a zaklatott, láthatóan sietősen végzett munkával a művész az egykori foglyok helyzetébe helyezkedik. A kép jobb oldalán felül *von Waldsee*, alul pedig *nach UNGARN* szerepel, közöttük stilizált Magyarország-térkép. A faragott országocská annyira apró, hogy csupán a pirossal kiszínezett Budapest és a zölddel kihúzott Duna és Tisza lett rajta feltüntetve, másnak már nem jutott hely.

„*Nagypapámat '44-ben behívták az Óbudai Téglagyárba. Ott kellett várniuk a deportálásra. Három nap múlva mindnyájukat szélnek eresztették, mert nem volt szabad vonat... A nagypapa öccse, Jenő egy idegen lakásban bujkált, a konyhában aludt. A tűzhelyből szivárgott a gáz. Jenő örökre elaludt. Az ő nevét olvastam fel a Holocaust áldozatai között...*”

¹⁰⁶ A művész közlése alapján (2016. december 8.).

¹⁰⁷ *KMML* II, 628.

¹⁰⁸ Ez a munka tulajdonképpen pótlás. Az első változat, amely a 2004-es első kiállításra készült, később valamelyik amerikai helyszínen tűnt el, máig nem tisztázott körülmények között. Lóránt Zsuzsa az új változatot a 2014-es budapesti kiállításra faragta meg.

Lóránt Zsuzsa pesti zsidó családból származik. Apai nagyapja lómészáros volt, anyai nagyapja, Benedikt Imre banktisztviselő. Az idézett szövegben ő – a művész nő kedvence – és Jenő nevű öccse szerepel. A közvetlen családban Benedikt Jenőn kívül más nem pusztult el a holokausztban.

Lóránt Zsuzsa apja, Lóránt (Lampl) Imre (1910–1987) már a II. világháború előtt illegális kommunista, a '30-as évek végén veszi feleségül elvtársát, Benedikt Évát (1915–1957). Munkaszolgálatosként az orosz frontra kerül, Sztálingrádnál fogságba esik. A szibériai fogolytáborban jelentkezik a Vörös Hadsereg felhívására, és a felszabadító csapatokkal tér vissza Magyarországra.

A művész nő édesanyja szőke és kék szemű, árja kinézetének és hamis papírjainak köszönhetően túléli a megszállást és a nyilas uralmat.¹⁰⁹

*

Szegő György (sz. Budapest, 1947) díszlet-, jelmeztervező, művészeti író¹¹⁰ fekete-fehér képeslapját kollázs technikával készítette.¹¹¹ Az álló formátumú képen légifelvétel látható, ennek jobb felső sarkához ragasztott fel a művész ferdén egy kisebb képet (21. kép). Az egyszerű fénymásoló papírra nyomtatott fotók rossz minőségűek, kis méretű, kis felbontású képek másolatai. A légifotót a Royal Air Force készítette 1944. augusztus 23-án Auschwitz-Birkenauról. A táborban részben eltakaró kisebb képen egy idős, fejkendő parasztasszony meggörnyedve néz szembe a kamerával, ruháján Dávidcsillaggal. Mintha az ő hangját hallanánk: – „*Látjátok, ez itt a rámpa. Ez pedig az égető.*” Szegő ugyanis ezt írta a tábor komplexum nyíllal megjelölt, inkriminált részeihez kék golyóstollal. Nagymama meséje kisunokáinak, mielőtt a krematóriumba viszik, és füstté válik.

„A »képeslap-nem mű« az eredetiben nem változtat. Az a történetek feloldása lenne. A kicsinyítés sorral – à la Antonioni Nagyítás – a »Waldsee« levelezőlaphoz melléklek öt fázist.

¹⁰⁹ A művész közlése alapján (2016. október 21.).

¹¹⁰ *KMML* III, 520.

¹¹¹ Szegő György már az első, 2004-es Waldsee-kiállításon is szerepelt. Az auschwitzi Appellplatzon felsorakozott foglyokról készült felvételbe nagyított bele a művész öt fázisban, ezeket helyezte el egymás mellé, csíkban. Műve méretével – több mint 2 méter hosszú volt – sajnos agyonnyomta a képeslapmunkákat, ráadásul a külföldi kiállításokra szállítani lehetetlen volt, ezért kivontam a kollekciónak. Kérésre Szegő 2012-ben elkészítette új, immár valóban levelezőlap méretű alkotását.

A Népszabadság 2004. 02. 06-i számában – amint világszerte – megjelent egy hír. Ez a 44. 04. 16-a utáni kezdődő magyar állampolgárságú magyar zsidóság teljes jogi és anyagi kifosztásával, a gettósítással és a deportálással erősen összefügg. 1944-ben a németek és szövetségeseik a háborút már nyilvánvalóan elvesztették. Auschwitz működéséről és a népiirtás valódi léptékéről a táborból 44. 04. 07-én kiszöktetett hírnökök – Walter Rosenberg és Alfred Wetzler – ún. „Auschwitzi jegyzőkönyve” alapján, Msgr. Burzio pápai nuncius már értesítette a nyugati világot. A Vatikán csak júniusban – másik két hírnök, Arnost Rosin és Czeslaw Mordowicz 04. 27-i szökése/jelentése után – reagált, igen „visszafogottan”. Ekkor az utolsóként megszállt Magyarország zsidóságának már a megsemmisítése folyik. Ezt a szövetségesek már „látták” is: a RAF (Brit Királyi Légierő) most megnyitott háborús fotóarchívumának képei szerint – az angol felderítők elrepültek Auschwitz felett. Adler András a mi levelezőlapunkat 44. 06. 02-án írta...

A RAF nemcsak a kerítést, a barakkokat, de – megfelelő nagyításban – a sorba állított foglyokat is „látta”. A Wetzler-jelentést az a kép is alátámasztotta, mely a még élő magyar foglyok sorakozóját örökítette meg az Appellplatzon 44. 08. 23-án. A „munkaképesekét”, mert a többieket a szelekció után, még aznap elgázostották. Általánosságban tudta ezt a világ, de most, a www.evidenceincamera.co.uk honlap¹¹² nagyítható képeivel evidens látvánnyá is vált. A szövetségesek a bizonyítékok ellenére sem a vasutakat, sem a krematóriumokat nem bombázták, noha a jelentések függeléke pontosan megadta a vasút és a krematórium koordinátáit, kérve ezek lerombolását.

A »képeslap-nem mű«: visszaolvasat. A »nem« szómágia és kulcsszó: egészében és részeiben is. Nem. De nem szándékom ezzel a ritkán felidézett epizóddal az idén végre itthon hivatalosan is kimondott magyar felelősséget relativizálni sem. Mégis, ez is a történet szerves része.”

Szegő György anyai nagyszülei kései házasságot kötöttek 1908-ban, talán mert Júlia nagymama korán árva lett: vándorkereskedő apját a Tiszaeszlárt követő hecchangulatban Rákospalotáról útban Vác felé 1884-ben megölték. Legkisebb lányát, Kramer Júliát (1878–1970) a neves pozsonyi Mahler família fogadja be egy időre (Mahler Ede a magyar egyiptológia megalapítója). Júlia harmincévesen megy férjhez a felvidéki borkereskedő családból származó Szegő Jakabhoz (1873–1945). Szegő Jakab

¹¹² <http://ncap.org.uk/frame/6-1-8-5-388?gallery=913219&free-text=yes> (letöltés 2017. március 14.)

édesapja, Michael még Spitzer néven, Morvaországból érkezett a Felvidékre, ő is 1884-ben hunyt el, mint Júlia apja.

A fiatal házasok a Vág völgyében, a Galgóchoz közel fekvő, vegyes lakosságú Besnyőpetőfalván/Pečenadon telepednek le. Három gyerekük születik. A művész édesapja, Endre (1909), és a húgai, Erzsébet (1913) és Edit (1917). 1919-ben a Matica Slovenska nevében egy suhanc belő a házukba; regényes körülmények között sikerül elmenekülniük. Monoron Szegő Jakab malom vezetője lesz, így van módjuk Endrét a *numerus clausus* ellenére taníttatni – Brünn/Brno német nyelvű műegyetemén vegyésznek készül.

Endre 1929 után nem tudja folytatni tanulmányait, mert a malom csődbe ment. A család Budapestre hurcolkodik, ahol egy apró, Visegrádi utca 3. szám alatti tejcsarnok bérlőjeként családi vállalkozásba kezdenek. Lakásuk a Szent István körút 20-ban van. Endre 1939–1943 között a zsidótörvények miatt a szolidáris Orion Rádiógyár szervizszolgálatán dolgozik, ami ekkor hadiüzem, így mentesül egy darabig a behívótól. Aztán még karpaszományosként vonul be a szülőföldjére, a Felvidékre, de hamarosan munkaszolgálatosként folytatja. Parancsnokuk, Gajári százados az *Est Lapokat* kiadó médiamogul, Miklós Andor, illetve *Az Újságot* kiadó Gajári Ödön családjának szelleméhez híven munkaszolgálatosai megmentését tartja szem előtt. 1944. október 15-én, a kiugrási kísérlet bukásakor felszólítja embereit, „fegyverezzék le”, és meneküljenek. Az „aranycsapat” (a művész apja hívta így magukat): Lulu, Szürke, Pitrics, Sudri és Tribun (ez volt Endre beceneve) egymást továbbra is segítve sikeresen bujkálnak az oroszok Pestre érkezéséig. Ebben Szegő Endrét Grünblatt Mária (1921), egy Marosvásárhelyről 22 évesen Pestre került, csinos és talpraesett zsidó lány is segíti – később ő lesz a művész édesanyja. Mária szülei már a 1940-es évek elején, Erdély visszacsatolása előtt meghaltak.

Szegő Endre egyik húga, Erzsébet az *Orvosi Hetilap* titkárságán, a másik, Edit varrónőként is dolgozik – mivel a tejcsarnok leginkább hajnali/reggeli tevékenység volt. 1944 telén Erzsébetet és Editet gyalogmenetben hajtják Balf, majd Lichtenwörth felé – szerencsájükre nem egyszerre esnek át a tífuszon, tudják egymást ápolni. Április végén huszonöt-harminc kilósan, ruháskosárban, rongyokba bugyolálva az Oktogonon teszi le őket egy teherautó. Szegő Endre éppen arra jár, átfúrja magát a csődületen: először bizonytalan benne, hogy ezek az öregasszonyok a húgai – akik akkor valójában csupán 26 és 30 évesek. A művész nagymamája, Kramer Júlia 66 éves, fűrge lábú asszony lévén, az Óbudai Téglagyárból hazaszökik – így kimarad a gyalogmenetből. Férje, Jakab egy nyilasok vezényelte, szerencsés kimenetelű Duna-parti „sétán” a kivégzést

megússza, de tüdőgyulladást kap, és penicillin híján tavasszal meghal. Még éppen megéli lányai csodával határos hazaérkezését. A művész két nagynénje ezután soha nem ment férjhez. Az apai ág felvidéki része szinte teljesen elpusztul a holokausztban, Jakob nagypapa nyolc testvére közül csak az ötvös foglalkozású Zsigmond és egy unokatestvér, Selma menekül meg. Ők ugyanis még idejében Pestre költöztek.

A művész édesanyjának, Grünblatt Máriának egy lánytestvére, Dóra (1919, Marosvásárhely) és két fiútestvére, Herman (1923, Marosvásárhely) és Rezső (1926, Marosvásárhely) született. Herman (18 évesen készült fotójára a művész megszólalásig hasonlító) 1943-ban hal meg a keleti fronton. Rezső (Reuven) túléli a munkaszolgálatot, 1947-ben alijázik. Az Auschwitzot túlélő máramarosszigeti lánnyal, Málkával Cipruson házasodnak össze, mert az angolok először nem engedik kikötni hajójukat Palesztinában. Grünblatt Mária 2006-ban Bécsben, Dóra 2002-ben Los Angelesben, Szegő Endre 2001-ben Budapesten hunyt el. Rezső most 90 éves és Izraelben él.¹¹³

*

Rajk László (sz. Budapest, 1949) építész, látványtervező¹¹⁴ képeslapja egyik oldalán megkapó tájrészlet, kanyargó patakkal, partján sás, nád, liliomok és más virágzó növények, a háttérben fák, bokrok és egy kis zöld fahíd (22. kép). Talán botanikus kertben járunk, vagy egy kastély parkjában. A kép alján rózsaszín nagybetűkkel WALDSEE. Ha megfordítjuk a lapot, vágó- és meghajlításjelekkel ellátott, precízen szerkesztett, szürke palástformát látunk, sűrű szöveggel teleírva, és két, hullámos körvonalú fekete foltot. Képzeljünk el egy gyerekeknek készült hajtogató játékot.¹¹⁵ A palást mellett *Postkarte* felirat és vonalak a címzettnek és címének. Mielőtt elkezdjük kivágni és hajtogatni Rajk feladványát – mert az ábrából nem lehet kikövetkeztetni, mi is lesz a kész mű – olvassuk el a rajta levő szöveget:

„Ha a számokat folyamatosan, egymás után leírnánk 1-től 437 000-ig, ez 917,8 órát venne igénybe, az alábbiak szerint:

¹¹³ A művész közlése alapján (2016. november 2.).

¹¹⁴ KMML III, 223.

¹¹⁵ A holokausztművészetben Rajkot megelőzően többen is készítettek játékkalkotásokat. Ezek a művészek a túlélők és a tanúk másod- vagy harmadgenerációs leszármazottai, viszonyuk a holokauszthoz „játékos”. Így például Zbigniew Libera *LEGO koncentrációs tábor* készletéből (1996) lágert építhetünk magunknak, vagy Ram Katzir *A te kifestőkönyved* című munkájában (1996) idilli náci fényképek alapján készített rajzokat színezhettek ki. Lásd Ernst van Alphen: *Szerepjátékok és játékszerek*, ford. Beck András, *Enigma*, X. évf., 37–38. sz., 39–58, szerk. Turai Hedvig, 2003.

<i>1-től 1000-ig:</i>	<i>10 perc</i>
<i>1000-től 9999-ig:</i>	<i>360 perc</i>
<i>10 000-től 99 999-ig:</i>	<i>2700 perc</i>
<i>100 000-től 437 000-ig:</i>	<i><u>52 000 perc</u></i>
<i>Összesen:</i>	<i>55 070 perc</i>

Azaz 917,8 óra, amely 10 órás munkanap esetén 91 és fél, 12 órásnál 71 és fél nap.

*437 000 magyar embert 56 nap alatt gyilkoltak meg Auschwitz-Birkenauban.
(Arról nincs megbízható adat, hogy a gyilkosok milyen időbeosztással működtek.)”*

Vegyünk elő ollót, ragasztót, és fogjunk hozzá a munkához. Rövid fáradozás után láthatjuk is, mit küldött nekünk Rajk a kies Waldseeből. Egy apró krematóriumot, felette gomolygó füstfelhővel (23. kép). Az építmény oldalán a már előbb olvasott számadatok és az ebből levont következtetés. A fenséges retorikája. Kékesi Zoltán használja könyvében ezt a fogalmat Lanzmann *Shoah* filmjének egy részlete kapcsán. Lanzmann itt a Sobibórba 1942 áprilisa és 1943 szeptembere között érkező transzportok adatait és az egy-egy transzportra esett áldozatok számát – összesen több mint 250 ezer – olvassa fel mintegy nyolc percen keresztül.

„...mert tudjuk, hogy a veszteséget a számok eleve nem tudják kimeríteni és maradéktalanul reprezentálni, hiszen nem maradt fenn minden adat, és egyetlen fennmaradt adat sem meríti ki azt az egyedi és individuális veszteséget, amit minden egyes áldozat jelent. Ez az, ami a »számok nyelvébe« és a számadatok rituális felsorolásába eleve becsempészi a fenséges retorikáját, a lehetetlen gyász(munká)t és a végtelen melankóliát.”¹¹⁶

Ezenkívül a másik fontos eleme a műnek, amivel a hatását kifejti: a bevonás. Bevon minket az alkotás folyamatába: készítsük el saját játék-krematóriumunkat. Egyszerre lehetünk tettesek és áldozatok, ügyes kezű náci krematóriumépítők és a 437 ezer magyar zsidó áldozat egyike.

*

¹¹⁶ Kékesi Zoltán: *Haladék*, Budapest, Kijárat, 2011, 49–50.

Tóth Gábor (sz. Budapest, 1950) hang- és vizuális költő, akcióművész¹¹⁷ kétrétegű képeslapot készített (24. kép). A felső réteg pauszpapír, erre fénymásolta a Waldsee-kiállítás felhívásához mellékelt, 1944. június 2-i auschwitz-i tábori lap hátoldalát, rajta az Adler András által írt német nyelvű szöveggel. A pausz alól meztelen fekvő alakok képe sejlik át. Felhajtva a pauszt, az alsó kartonon egy náci koncentrációs táborban készült, halottakat megörökítő fotográfia részletét látjuk.¹¹⁸ Az eredetileg fekete-fehér képet Tóth kinyomtatta, majd színes ceruzával kiszínezte. A csontvázszerű halottak narancssárgás színt kaptak, alattuk pedig a művész keze nyomán vígan zöldell a fű.

A holokausztra fekete-fehér képekben emlékezünk. Valószínűleg azért is, mert a borzalmakról fekete-fehér felvételek készültek, és mi ezeket láttuk, ezeken „nőttünk fel”. Kiszínezni egy történetet vagy az emlékeket, azt jelenti, hogy megszépítünk, szebbnek hazudunk valamit, mint ahogy valójában megtörtént. Provokatív gesztusával, beavatkozásával a múltba – ami egyébként bevett gyakorlat lett mára, hiszen egykori dokumentumfilmeket színeznék ki számítógépes technikával szerte a világon – erre is rákérdez a művész. Lehet a holokausztot szebbre hazudni?

„Tapasztalataim leltára, amiből megértettem az összefüggést zsidóságom és a Holokauszt között, nagyjából a következő:

– Kisgyermekkoromban nem értettem, hogy ha anyám apját és családját Davidovicsnak hívják, akkor az ő leánykori neve miért Kerekes Katalin (a személyi igazolványomban is ez szerepel). Később aztán megértettem.

– Megtudtam, hogy azért lett Gábor a nevem, miközben anyám többször említette, hogy ő az Iván nevet akarta először adni nekem, mert a nagyanyám beszélte rá, hogy kedvenc unokatestvérére emlékezve, akit deportáltak és aki nem tért vissza, nevezzenek Gábornak (ő lány lévén, Gabriella volt).

– Csak 16-17 éves koromban tudatosult, mi is a háttere anyai nagyanyám minden heti barchesz- és kakaóskalács-sütésének, illetve hogy miért teszi néha az asztalra azt a sokkarú gyertyatartót, s annak mi köze van ahhoz, hogy tepsiben vittük a csóletet a Klauzál téri pékségbe.

– Csak a húszas éveim elején értettem meg, hogy hogyan lehetséges, hogy a nagyanyám szobájának falán látható családi fotók mellett, amiken a deportáltak feje fölé nevük és

¹¹⁷ KMML III, 717.

¹¹⁸ Az eredeti kép egy, a bergen-belseni koncentrációs tábor felszabadításakor készített fekete-fehér dokumentumfilmből kivett képkocka. Az internetről töltötte le a művész és használta fel munkájához. Lásd <http://footage.framepool.com/en/shot/926369751-kz-bergen-belsen-war-victim-prisoner-of-war-crimes-against-humanity> (letöltés 2016. november 1.)

deportáláskori életkoruk lett felírva, ott lóghat egy elég nagy méretű, élethű, Sztálint ábrázoló festmény is.”

A művész anyja, Kerekes Katalin (sz. Davidovics Katalin, 1925–1992) beregszászi zsidó családból származott. Nagy, szerteágazó famíliáról van szó, amelynek tagjai közt gyáros, foltozóvarga és rokonok segélyein élő koldus egyaránt megtalálható volt.

Az anyai nagyapa, Davidovics Herman Beregszászon színházi intendáns, ezenkívül két újságot is kiad a városban. Később Pozsonyba költözik, sikeres reklámcéget tulajdonol és vezet. Újságárudái is vannak. Benešnek korteskedik rövid ideig – még annak elnökké választása előtt –, de aztán csalódik benne, és a család áttelepül Budapestre. Itt reklámszövegíróként és nagy hirdetőkkel való kapcsolattartóként dolgozik. Később munkanélküli lesz. Többször meggyűlik a baja a csendőrséggel baloldali szocdem szakszervezeti aktivitása miatt: Csepelre járt gyárakba agitálni. 1944-ben munkaszolgálatra hurcolják. Egy túlélő társa elbeszélése alapján tudja meg a nagymama (sz. Herskovics Eszter, 1902–1975), hogy nem messze Budapesttől kivégezték, mert társait szökésre agitálta. Ötvenes éveinek második felében járt ekkor.

Fia, a művész nagybátyja, Davidovics Sándor (1923–1996), amikor munkaszolgálatra kell jelentkeznie, elszökik, és a háború végéig Csepelen rejtőzik. Villanyszerelő kollégái bújtatják egy trafóházban, ahol élelemmel is ellátják.

A művész édesanyja négy nyelven beszélt, s már kamaszként aktív tagja lett az illegális kommunista mozgalomnak. 1944-ben, 19 évesen, szerelmével, Ihász Miklóssal átszökött a Szovjetunióba, ahol a németek megszállta területeken tevékenykedtek fegyveres partizánként. Davidovics Katalin a szovjet csapatokkal tért vissza Magyarországra. Ihász Miklós 1945-ben a már felszabadított Tiszántúl rendőrfőkapitánya lett. Fiatalon elhunyt.

A művész édesapja, Tóth Endre (1926–1979) református családban született Kisújszálláson. Az apai nagymama, Gutfreund Borbála (1898–1975), reformátussá keresztelkedett zsidó nő volt. A nagypapa Kisújszálláson volt fuvaros, állítólag neki volt először teherautója a kisvárosban. Az eredetileg felvidéki Tóth família tagjai között volt bocskoros nemes – még a Rákóczi-szabadságharcban való részvételért kapta a címet –, református püspök, de olyan női felmenő is, aki a XVIII. században zsidó hitközségi adót fizetett.

Tóth Endre két nővére, Gizella és Katalin 1944–1945-ben a kisújszállási rokonságnál bujkál. Tóth Endre – a szocdem beállítottságú bőrös szakszervezet tagja – ekkor szintén a vidéki rokonoknál „dekkol”, különös tekintettel arra, hogy bátyjukat, Mihályt, aki

szintén a bőrös szakszervezet tagja és aktív budapesti ellenálló, a megszálló németek, majd a nyilasok is keresik. Tóth Mihályt a nyilasok végül elfogják és „kommunista zsidóként” 1945-ben kivégzik. Boris nagymama a háború után ezért lett úgynevezett „nemzetgondozott”.¹¹⁹

*

Nicolaus Mohr (sz. Lindau, 1954) képzőművész Ostrachban, Németországban él.¹²⁰ Natúr, fényes felületű, barna farostlemezből kivágott képeslapján két végén dróttal ráerősítve egy ágacska (25. kép). Erdei iskolai szemléltető eszköz is lehetne, csak a bokor vagy fa neve hiányzik róla, amiről az ág származik. Az egyenes ág 10 cm hosszú, átmérője 0,7 cm. Kényelmesen át tudja fogni egy énekesmadár, ha megpihen rajta. Az ágon korábban szerzett horzsolások begyógyult sebei. Végein nincs roncsolás vagy felszakadt kéreg, látszik, hogy nem letörték, hanem valamilyen éles szerszámmal vágták le. Mint egy ügyesen amputált ujj.

„Sérülések

A szovjet különlegestábor (1945–50) temetkezési helyétől az 50-es Blokkon át (Higiénia – Az SS-fegyverek intézete) vezet egy szögesdróttal határolt út a buchenwald-weimari koncentrációs tábor kis lágere (zsidó foglyok halál- és betegtábora) felé. Cserje nőtt a kerítésben, melynek szárait és ágait évtizedek óta sebesre dörzsöli a súrlódás. Forradások, bevágások és hegek láthatók rajtuk, a szögesdrót helyenként belenőtt a fába.

A fácska újra és újra megsérült, behegesedett és megint felszakadt kérge a Harmadik Birodalom koncentrációs- és haláltáboraiban történt szörnyű eseményeket jelképezi, és a túlélők lelki és fizikai sérüléseit szimbolizálja.”¹²¹

*

Hannes Steinert (sz. Stuttgart, 1954) festő és grafikus Stuttgartban él és dolgozik.¹²² Színes ceruzával megrajzolt képeslapja jobb oldalán egy világoskék tetejű szögletes hasábon halott, meztelen emberi testek egymásra halmozva, a gúla tetején egy még élő

¹¹⁹ A művész közlése alapján (2016. október 25.).

¹²⁰ Lásd <http://www.nikolausmohr.de/> (letöltés 2016. november 9.).

¹²¹ Simon Katalin fordítása.

¹²² Lásd <http://www.artfacts.net/en/artist/hannes-steinert-8146/profile.html> (2016. november 9.)

alak széttárt karokkal, mindjárt lehanyatlik ő is (26. kép). Férfiakról van szó, némelyiküknek a nemi szerve is látszik. Felettük, a kép sarkában firkaszerű fekete vonalak kanyarognak a beömlő gázra utalva, egy hosszú, piros vonal pedig a vért szimbolizálja. A kép bal felső sarkába rajzolt, lefele fordított rózsaszín háromszög a kép értelmezését nyilvánvalóvá teszi. A művész munkájához írt szövegét szinte el sem kell olvasnunk. A meggyilkolt homoszexuálisok vére a kék hasábot áldozati oltárrá avatja.¹²³

„A »Waldsee 1944 – Üdvözlét Auschwitzból« című kiállításon szereplő munkámmal azokra a zsidókra és homoszexuálisokra szeretnék emlékeztetni, akiket a náci koncentrációs táborokban öltek meg. Festőként és grafikusként az a dolgom, hogy képekkel emlékeztessenek arra, hogy ilyen rémtetteknek soha többé nem szabad megisméltödniük. Szüntelenül emlékeztetni kell a holokausztra, mert az ember számára soha nem jelenthet bocsánatot az, hogy »később született«.”¹²⁴

*

Böröcz András (sz. Budapest, 1956) grafikus, szobrász, performanszművész jelenleg New Yorkban él. A testvérem. Beadott munkája 44 × 32,5 cm-es, tojáshej színű papírra készített litográfia, rajta hat különböző jelenet Waldsee életéből.¹²⁵ Az életképeket vágójelekkel látta el, felvágás után a képeslapokat már postára is adhatjuk (27. kép). A kiállításra szánt lapok közé a futballmeccset válogattam be.¹²⁶ A képen egy futballpálya jobb térfelét látjuk. A pályán dominókocka testű játékosok játszanak. Egyikük éppen kapura lő, a kapus a labda után vetődik. Nem tudjuk meg, sikerül-e kivédenie. Hátrébb

¹²³ A náci világnézetben az egészséges utódok nemzésére alkalmas német család volt az ideál, a homoszexuálisok ebben a képben „elfajzottak” számítottak. Az egynemű párkapcsolatban élőket, főleg a férfiakat központilag összeírták, a legkisebb gyanú esetén is többéves fegyházbüntetésre ítélték, sterilizálták és koncentrációs táborokba vitték. A háború végéig a becslések szerint 10 ezer férfit hurcoltak el homoszexuálisként koncentrációs táborba, ahol „rózsaszín háromszöggel” jelölték meg őket. A legtöbbjük elpusztult, hiszen különösen ki voltak téve az SS-lágerőrök kegyetlenkedéseinek. (Részlet Gunter Demnignek a 2B Galériában, 2007-ben megrendezett kiállításánál használt információs anyagból. Készítette: NS-Dokumentationszentrum der Stadt Köln, ford. Adamik Lajos.)

¹²⁴ Simon Katalin fordítása.

¹²⁵ A sorozat 50 példányban készült. A mű címe: *Postcards from Waldsee*. Az elképzelt, „idilli” lágeréletet ábrázoló rajzokon dominótestű alakok, foglyok és örök szerepelnek különféle helyzetekben. Futballoznak, vagonból kialakított kávéház teraszán ülnek, veteményeskertet gondoznak, Shakespeare Hamletjéből adnak elő egy jelenetet, láncban állva, vödörökben vizet hordanak. Vagy a küblik tartalmát ürítik?

¹²⁶ Néhány művész több munkát adott be. Úgy gondoltam, az arányosság sérült volna, ha valaki több munkával szerepel, ezért 1-1 művet választottam be a kiállításra, és a katalógusba is. Egy művész, egy mű.

egy másik játékos fekszik, talán megsérült. A többiek szaladnak éppen, vagy a kialakult gólhelyzetet figyelik. Hét focistát látunk, a nyolcadik figura a partjelző, ő is dominóember. Felemelt zászlót lenget a partvonalon, valami szabálytalanságot vehetett észre. Balra tőle farkaskutya figyel. A nézőtér mellvédje vakolatlan téglából épült, felette sűrű drótháló feszül. Mögüle arctalan tömeg szurkol.¹²⁷ A kép alatt a szöveg: „BOROFSKI”-BÖRÖCZ, WALDSEE.¹²⁸

„Mivel a waldseei levelezőlapokon nincsenek képek, arra gondoltam, ezt az űrt kellene betöltenem. Litográfiáim a tábori életet mutatják be, tipikus életképeket, melyek a képzeletből, a rémálmokból és a kollektív dokumentációból táplálkoznak.

A rajzaimon a figurák dominókat viselnek. Visszaautalnak korábbi szobraimra, a dominóemberekre. Újra fel akartam használni ezt a koncepciót, mert a dominók számomra olyanok, mint az egyenruhák – dobozszerű jelmezek –, és mint ilyenek, abszurdak. Koporsóra, téglára is emlékeztetnek; számomra a helyzet irracionálisát és értelmetlenségét jelzik. Egy másik aspektusa a dominónak, hogy a játékra utal: az én képeslap-rajzaimon a játék még nem lefutott, a végjáték még ezután következik.”

Anyai nagymamánk (Stiaszny Lenke 1911–1981) balassagyarmati zsidó családban született, apja Stiaszny Miksa címfestő, édesanyja Szegedin Paula volt. Lenkét dédapánk segédje, későbbi nagyapánk (Heltai Ottó, 1898–1975) „szóktatta meg”, vele költözött Újpestre. Ő keresztény volt. Nagymamának hat testvére született: Olga

¹²⁷ Az auschwitzi futballmeccsekről – ellentétben a mintalágerként működő Theresienstadtal, ahol a normalitás látszatának része volt a sportélet – kevés feljegyzés maradt. Egykori brit hadifogoly meséli el, hogy a Vöröskereszt szervezésében játszottak meccseket a szövetséges hadifoglyok az auschwitzi komplexumhoz tartozó E715 táborban. A csapatok Anglia, Wales, Skócia és Írország színeiben szerepeltek. Lásd <http://www.bbc.com/news/uk-wales-south-west-wales-16679938> (letöltés 2016. szeptember 10.). Egy német szintű túlélő az SS által szervezett mérkőzésekről mesél, amelyeket az Auschwitz főtábor és a cigányok csapata vívott egymással a birkenau-i III. krematórium melletti pályán. Ezeknek a csapatoknak cigány, lengyel és zsidó játékosai voltak. Walter Stanoski Winter–Struan Robertson: *Winter Time / Memoirs of a German Sinto who Survived Auschwitz*, Hertfordshire, University of Hertfordshire Press, 2004, 54–57. Az SS auschwitzi központi futballpályájára Joseph Zalman Kleinmann-nak a jeruzsálemi Eichmann-perben tett tanúvallomásaiban is felbukkan. Jom Kippur napján dr. Mengele 2000 zsidó fiút sorakoztatott fel a focipályán. A kapufélfához egy bizonyos magasságban fadarabot szögeztetett fel, a fiúknak ez alatt kellett átvonulniuk. Aki átfért alatta, azt két nap múlva gázkamrába vitték. 1000 gyereket gyilkoltak így meg. Kleinmann a bátyja tanácsára követet és posztódarabot dugott a cipőjébe, így pár centivel magasabb lett, ennek köszönhette életét. Gideon Hausner: *Ítélet Jeruzsálemben*, ford. Balabán Péter, Budapest, Európa, 1984, 252.

¹²⁸ A Borofski név elírás, nyilvánvalóan Tadeusz Borowski (1922–1951) lengyel íróról van szó. Borowski sok novellája auschwitzi lágerélményeiből táplálkozik, ezek egyikében ír Auschwitz futballpályájáról. A foglyok meccsén Borowski áll a kapuban. Míg zajlik a mérkőzés, a háttérben emberekkel megrakott szerelvény érkezik a rámpára. A leszálló tömegből is sokan figyelik a játékot. Az író szögletre rúgja a labdát, aztán kiballag érte a partvonalon túlra. Kis idő múlva a labda ismét szögletre megy. Közben a rámpa észrevétlenül, pillanat alatt kiürül, ahogy Borowski írja: „Két szöglet között a hátam mögött elgázósítottak háromezer embert.” Tadeusz Borowski: *És emberek vonultak mindkét úton...*, ford. Fejér Irén, in Tadeusz Borowski: *Kővilág*, Budapest, Múlt és Jövő, 1999, 117–118.

(1909–1944), Klára (1913–2015), Márta (1915–1993), Ibolya (1917–), Tibor (1921–1944), Imre (1923–1960).

Klára varrónőként dolgozott, az 1930-as években a Brüsszelben élő nagynénjéhez költözik, onnan a nácik elől Dél-Amerikába menekülnek, végül az Egyesült Államokban, Kaliforniában telepednek le. Ibolya fodrásznő volt, a háború alatt hamis papírokkal mint erdélyi menekült egy nyilas családnál szolgál.

Imre foglalkozása szabó volt, a munkaszolgálatos behívó elől a Nagymező utcában, a Tinódi Mozi házában élő rokon lakásában bujkál, anyánk sok időt tölt vele itt. A háború után Ausztráliába vándorol ki. 1957-ben az '56-os forradalom antiszemita felhangjaitól megijedve édesanyját, Szegedin Paulát és Ibolya nővérét kiviteti magához.

Tibort 1944-ben munkaszolgálatra hívják be. 1944. október 11-én a kiskunhalasi vasútállomáson német és magyar katonák néhány helyi vasutas közreműködésével rátámadnak a századukra, és 195 munkaszolgálatos társával együtt Tibort is meggyilkolják.¹²⁹ Keresztény menyasszonya, Edit, aki a Pozsonyi út elején egy divatszalonban dolgozott, a háború után még évekig várt rá. Csak hosszú idő után ment férjhez.

Olgának és férjének, Klein Józsefnek vendéglője volt Újpesten, az Árpád úton. Ők voltak a család legjobbmódú tagjai. Lehetőségük lett volna a deportálást hamis papírokkal elkerülni, Árpád utca 17. sz. alatti lakásukból Pestre beköltözve bujkálni, de ők közösséget akartak vállalni a többi újpesti zsidóval. Az óbudai téglagyárból viszik el őket Auschwitzba, velük együtt pusztul el kislányuk, a hatéves Julika.¹³⁰

A Stiaszny testvérek közül Márta, Imre, valamint nagyanyám megmenekülésében komoly szerepe volt nagyapánknak. Ő bújtatta őket újpesti szoba-konyhás lakásában. A szomszédok feljelentik, de amikor a nyilasok kijönnek razziázni, szerencsére éppen nincsenek otthon. Aztán berendelik nagyapámat az újpesti nyilasházba, ő anyám húgát, az akkor hétéves Zsuzsit viszi magával, akit addigra megtanít a „Kitartás! Éljen Szálasi” köszöntésre. A nyilasok ennek és nagyapám I. világháborús kitüntetéseinek hatására haza engedik őket. Anyánk és a dédnagyanyánk ezekben a hónapokban egy jóindulatú nyilas éjjeliőr, Tasnádi bácsi lakásában dekkolnak, aki éjszakára, amikor dolgozik, átadja nekik a lakását. Nagyapánk a háború után igazolta őt, így kerülhette el a felelősségre vonást.

¹²⁹ A kiskunhalasi mészárlásról lásd Végső István–Simko Balázs: *Zsidósors Kiskunhalason – kisvárosi út a holokauszthoz*, Budapest, L'Harmattan, 2007.

¹³⁰ A holokauszt után, más zsidó családokhoz hasonlóan, a születendő gyerekeket az elpusztult családtagok után nevezték el. Így lett a Sydney-ben élő Imre fia az öccse után Tibor, és Ibolyának a lánya az unokahúg után Júlia.

A felszabadulás a Nagymező utcai ház pincéjében éri anyánkat és a nagyanyánkat. Anyánk a gettóból – miután a szovjet katonák szétverték a kapuját – szánkón húzza haza az egyik csontvázzá fogyott idős rokon nénit. Otthon, Újpesten a házuk udvarán a szovjet katonák tábori konyhát állítanak fel. Címfestő nagyapánk többször megfesti Sztálin portréját nekik, ezért a család extra élelmiszeradagot kap tőlük.¹³¹

*

Július Gyula (sz. Budapest, 1958) képzőművész¹³² munkáján az auschwitz-birkenai tábor alaprajza látható (28. kép). A tábor északi oldalához, vagyis a képeslapon balra, három négyzet alakú matrica lett felragasztva. Gyermekeknek árulnak ilyeneket, akik előszeretettel ragasztanak velük bármit tele. Piros ruhás bohóc, zöld ajándécsomag, mosolygó napocska. Az alaprajzon – ahogy Szegőnél a rámpa – itt a 6-os számú barakk lett x-szel megjelölve. Talán itt él a Waldsee-lap szerzője? A tábor túlsó, déli oldalán csupán egy matrica árválkodik. Széles mosolyú, sárga hatágú csillag. Dávid-csillag. A művész képeslapjához írt szövegében először ennek a történetét meséli el, majd megjelenik a deportálásokat figyelő hallgatag többség is, Július néhány rokonának képében.

„Részletek egy fiktív családtörténetből

...Amikor '44-ben bejött a 1240/1944. M. E. számú rendelet a zsidók megkülönböztető jelzéséről – »minden 6. életévét betöltött zsidó személy köteles házon kívül felső ruhadarabjának bal mellrészén jól láthatóan egy 10×10 cm átmérőjű szövet, selyem- vagy bársonyanyagból készült, 'kanárisárga' színű hatágú csillagot viselni«, –, az akkor 3 éves apai nagynéném kiharcolta, hogy ő is kaphasson csillagot. Édesanyja még két szemet és egy mosolygó száját is himzett rá okkersárga fonalból, így tulajdonképpen ő találta ki a »smiley« figurát...

...Kiskunhalasról a szegedi téglagyárba szállították a zsidókat, majd a pályaudvarról indultak a vonatok, tele a deportáltakkal. Anyai nagybátyám megjegyezte nagyapámnak, hogy: – Már megint ezek járnak jól, mennek Ausztriába dolgozni...”

¹³¹ Anyánk, Böröcz Emilné, sz. Heltai Éva közlése alapján (2016. szeptember 10.).

¹³² KMMI II, 244.

A magyar művészek közül Július az egyetlen, aki a német Ulrich Bernhardhoz hasonlóan az elkövető/be nem avatkozó többséget a saját családja történetén keresztül mutatja be, még ha ez csupán „fiktív családtörténet” is, mégis fontos szándékot jelez.

*

Roskó Gábor (sz. Budapest, 1958) festő, grafikus, szobrász¹³³ kollázstechnikával készült munkájához egy régi, vonatot ábrázoló, „nosztalgia” képeslapot használt fel (29. kép). Ezt alakította át marhavagonná. A fehérre festett, kigördülni kész vagon hátuljából három, fényképből (talán újságból?) kivágott alak integet felénk, mindannyian jelmezt viselnek. Teátrális a jelenet. A bal oldalon egy férfi térdnadrágban, öltönyben, masnira kötött nyakkendővel, jobboldalt egy nő girardi-kalapban, nyári ruhában, magasszárú fűzős cipőben. Mintha a *Mary Poppins* előadásából léptek volna ki, és kerültek volna egyenesen a szerelvényre. Láthatólag fogalmuk sincs, hova tartanak. Nem úgy a középső alaknak, aki maga Roskó Gábor. Lábánál virágok, elegáns túraöltözete illik az Erdei tavi (Waldsee) kiránduláshoz. Vászonalapját melléhez fogva, hunyorogva néz a kamerába, ő már tudja, mi az útirány. Együtt utazik a zsidókkal Auschwitzba.¹³⁴ A vagon ütközőjére régi, megsárgult nyomtatványból kivágott 2-es szám van felragasztva, alatta felfestve: *ÜDV*.

„Rendszeres gyermekkori lázálmaim közé tartozott, hogy valakik jönnek és elvisznek. Azt gondoltam, ha Radnótival, Szerb Antallal megtörténhetett, megtörténhet bárkivel. Később azt gondoltam, ez nem az elpusztított értelmiségről szól, hanem hatmillió ember égre kiáltó haláláról. Még később azt gondoltam, ezt a sebet az emberiség sosem fogja kiheverni.”

*

¹³³ KMMML III, 280.

¹³⁴ Két párhuzam Roskó levelezőlapjával. Alan Schechner angol képzőművész 1993-ban készítette el *Self Portrait at Buchenwald: It's the Real Thing* című munkáját. A digitálisan manipulált kép alapja az 1945-ben, egy buchenwaldi barakkban készült fekete-fehér fotó, ide a foglyok közé állította magát a művész, feltartott kezében egy doboz Diet Coke-kal. Lásd <https://holocaustvisualarchive.wordpress.com/tag/alan-schechner/> (letöltés 2016. november 23.). A német történelmi fotók manipulálása a témája a berlini képzőművész, Joachim Seinfeld 2005-ben elindított *Wenn Deutsche Lustig sind* sorozatának. Az egykori emblematikus, hatalmasra nagyított fotókba helyezi el magát montázstechnikával, néha csak mint nézőt, máskor aktív szereplőként. Egyik munkájában egy 1930-as évekbeli német kisvárosi tömegjelenetet láthatunk. A kacagó emberek előtt egy zsidó éppen térden állva tisztogatja fogkefével a tér kövezetét; két férfi áll mögötte, ők a legvidámabbak: egyikük éppen a zsidó fenekébe rúg. Mindhárom szerepben a korabeli ruhákba öltözött, odamontírozott művészt láthatjuk. Lásd http://joachimseinfeld.com/site/?page_id=7 (letöltés 2016. november 22.).

Beck György (sz. Budapest, 1963) operatőr, fotográfus¹³⁵ fekete-fehér fotója Auschwitz-Birkenauban készült (30. kép). A vízszintesen kissé elnyújtott felvételen V alakban a tábor barakkjait és a kiszolgáló létesítményeket látjuk alsó perspektívából. A vakító ellenfényben szinte csak a kontúrok látszanak, az erős fénypázmák mintha nem csupán a Napból, hanem magukból az épületekből áradnának. Első pillantásra egy verőfényes nyári nap is lehetne, egy szép nyári üdvözlőlap Waldseeből, azonban, ha figyelmesebben szemrevételezzük Beck művét, láthatjuk, hogy a háttérben kopasz téli fák húzódnak meg, a kép felső részébe pedig levelek nélküli, csupasz ág csontvázujjai nyúlnak be.

A kép születésének körülményeiről a művész később elmesélte, hogy Kertész Imréről forgatott dokumentumfilmet, és azt találta ki, hogy a szokásos vágóképek használata helyett Auschwitzba utazik és az ott készített fotókat használja majd a filmben. A Waldsee-felhívásra beadott munkája a rengeteg, ott készült fotóból született. A kamera, amit használt, egy Holga volt, egy 20 dolláros, „eldobható” kínai fényképezőgép.¹³⁶ A különlegessége az, hogy nem digitális, hanem roll filmre exponál. A primitív, egyszer használatos eszközökre emlékeztető fényképezőgép – a hagyományos, 60 mm-es negatívval, ami már az 1920-as évek végétől elterjedt – a tábori levelezőlapok célszerűségét és olcsóságát idézi fel. Egy tárgy, ami, ha arra kerül sor, bárki számára hozzáférhető lesz. Bármelyikünk elkészítheti vele utolsó üzenetét.

„Kedves Nagymama!

Mindannyian jól vagyunk, az ünnepek nyugodtan teltek. Lehet, hogy idén nyáron Panni lányodék nem látogatnak haza Izraelből. Anyunak ugyan hiányzik a testvére, de kapott egy kiskutyát ajándékba, és Jenő bácsi nem hajlandó kutyával egy lakásban lakni. Talán Barnabás kedvéért mégis eljönnek, Érdekes, hogy a nyolcvanéves vejed és a hatéves dédunokád mennyire megértik egymást.

Hiányzol, Gyuri

Budapest, 2004. január 10. ”

Beck György anyai ágon zsidó családból származik. A család 26 tagja pusztult el a holokausztban. A Waldsee-munkájához mellékelte üdvözlőlap szövegének címzettje az egyik áldozat, anyai nagyanyja, Sziklai Margit. Sziklai Margit 1906-ban Bonyhádon

¹³⁵ Lásd <http://www.artnet.com/artists/gyorgy-beck/biography> (2016. szeptember 15.)

¹³⁶ Lásd <https://microsites.lomography.com/holga/> (letöltés 2016. szeptember 15.).

született, Mohácson volt gyári munkás. Pécsről deportálták, Auschwitzban ölték meg 1944-ben.

Férje, Fischer Lipót utazó ügynök szintén Bonyhádön született 1900-ban. 1944 áprilisában bori munkaszolgálatra hívták be, majd gyalogmenetben hajtották Mauthausenbe, itt halt meg a tábor felszabadítása után, 1945-ben. Négy testvére közül hármat, akik Bonyhádön maradtak, Auschwitzban ölték meg 1944-ben, egyedül Pesten élő bátyja élte túl a holokausztot.

Fischer Lipót és Sziklai Margit házassága 1941-ben megromlott, a házaspár különköltözött. Az anya nehéz anyagi körülményei miatt gyermekeik közül a nagyobbak nevelőotthonba, illetve nevelőszülőkhöz kerültek. A legfiatalabb, János (1936) maradt egyedül az anyjával, őt vele együtt deportálták és gázosították el Auschwitzban 1944-ben.

A négy nagyobb gyermek Jakab nagybátyjuknak köszönhetően került Pestre. Ő beszélt rá Lipót öccsét, hogy hozza fel a gyerekeket Pécsről a fővárosba, amíg nem késő. Közülük a legidősebbet, Miklóst (1927) a nyilasok lőtték le a Városligetben 1944-ben.

A három középső testvér, a levélben említett Panni (Anna, 1929), a művész édesanyja, Veronika (1932) és András (1935) viszont megmenekül, Fischer Jakab vigyáz rájuk. Fischer Jakab foglalkozása suszter volt, 61 éves korában halt meg.¹³⁷

*

Eperjesi Ágnes (sz. Budapest, 1964) grafikus, fotóművész¹³⁸ munkájában a művészeti kutatói attitűddel párosul, a Waldsee-lapok történetének egy kérdése – vajon létezett-e valóban ilyen nevű hely? – rabul ejti, és maga akar utánajárni, hogy megválaszolja. Színes fotója hat mezőre van osztva, alul három nagyobbra, felül három kisebbre (31. kép). A három kisebb képen egymás mellett helységnévtáblák: Waldsee Rhein-Pfalz-Kreis, Wallsee és Bad Waldsee Lkr Ravensburg. A helységnévtáblák alatt, a nagyobb képmezőkben három különböző alsókar belső fele (az első szőrös, valószínűleg férfi, a két másik csupasz, valószínűleg nőhöz vagy gyermekhez tartozik), a karokon pecsét. A képek közeli, az emberi bőr szinte teljesen kitölti a rendelkezésre álló keretet. A pecsétek közül az első kettő láthatóan kézzel készült, gyári körbélyegzők utánzatai, közepükön hatágú csillag, körben pedig azoknak a helységeknek nevei, amelyek a felettük levő táblákon olvashatók. A harmadik karon valódi, hivatalos

¹³⁷ A művész édesanyja, Fischer Veronika közlése alapján (2016. szeptember 9.).

¹³⁸ *KMML* I, 537.

körbélyegző lenyomata, egy Bad Waldsee-i postai bélyegző, 2004. 04. 21-es dátummal. A pecsétmotívumot később a Waldsee-katalógus tervezésekor a borítón is használja.

„Amikor a 2B Galéria kiállítási felkérését kaptam, épp Ausztriába készültem egy hónapra.

Ez épp kapóra jött, és elhatároztam, hogy mindenáron megkeresem Waldseet, hogy az ott szerzett benyomások alapján tudjam elkészíteni a képeslapot a kiállításra.

Ekkor ért az első meglepetés. Ilyen nevű helységet ugyanis egyáltalán nem találtam, még a rendkívül részletes térképemen sem. Útban Salzburg felé felkerestem a mauthauseni koncentrációs tábor helyén létesített múzeumot, amitől nem messze volt egy Wallsee nevű falu a Duna partján. Készítettem ott néhány fotót, melyeket a munkám során esetleg fel tudok használni. Lehetséges – kérdeztem magamtól –, hogy a foglyok és itthoni rokonaik kettős fikció áldozatai lettek? Nemcsak hogy nem Waldseeben voltak, de a mondott nyaralóhely még csak nem is létezik?

Mindenesetre folytattam a kutatást. Ausztriában nem, de Németországban találtam még két esélyest. Mannheim közelében egy Waldsee nevű települést, Ulmtól délre pedig egy Bad Waldsee nevű nyaralóhelyet. Ekkor már biztosra vettem: valamennyit tévedtek a település nevével, vagy egy betűnyit, vagy egy országnyt. Mindkét helyen csináltam fotókat. A kiállításra adott képeslapon végül mind a három említett település névtáblája szerepel. A hely hitelesítését célzó, turisztikai magánnyomozásomat pedig úgy kapcsoltam össze a holokausztra való emlékezéssel, hogy egy-egy csupasz kar fényképét rendeltem hozzájuk, melyre rányomták, illetve rárajzoltam az illető város pecsétjét. Ez nem csupán az »ott jártam« turistaemléke, hanem az auschwitz-i foglyok karjára tetovált számra is utal.”

*

Szabó Eszter Ágnes (sz. Budapest, 1966) képzőművész munkájához fehér alapon zöld négyzethálós vászondarabot használt fel, egy láthatóan régi, sokszor mosott textíliát.¹³⁹ A képet a vászonra az adott, kopottzöld csíkoknál élénkebb árnyalatú, de szintén zöld cérnával hímezte ki (32. kép). Az ábrázolás módja gyerekrajzra emlékeztet. A képen suhanó marhavagont látunk, átlós oldalnézetben, nyitott ajtajában egy fejkendős

¹³⁹ A mű másodpéldány. Az első, 2004-ben készült munkát 2007-ben egy amerikai gyűjtő megvásárolta. A művész ezután fotó alapján készítette el az első változat hű másolatát, ez szerepel jelenleg a Waldsee-kollekcióban.

asszony áll előrenyújtott karral. Fejmagasságban, tőle távolabb gyermekalak lebeg vízszintesen, svájci sapkában, kétsoros kiskabátban. Karja széttárva, mintha csak repülne. Chagall átszellemült alakjai is így repülnek, Szabó varrott kislányának lehunytt szempillái és mosolygó szája a gravitáció megszűnése feletti örömet, a szabadság mámorát fejezi ki.

„Kis epizód – Nagy titok

Egész életemet körülengi a Nagy titok. Közvetlen környezetemben úgy élte gyermekkorát valaki, hogy az élete múlhatott azon, kinek mit mond. Ez végigkísérte az ő és egész családja életét a mai napig. Soha egy szó sem családi dolgokról, mintha nem is történt volna semmi. »Az utódoknak nem is lenne szabad tudni róla!« Rákérdeztem a túlélésre, és a válasz csak ennyi: »Az unokatestvérem, a Zsuzsi úgy élte túl, hogy az anyja kidobta a vonatból...« Hát ez van a képen. Kis epizód a Nagy titokból.

Egyik meghatározó élményem volt Ámos Imre és Anna Margit egyik kiállítása, ahol olyan rajzokat láttam, amelyek a deportálás alatt készültek. Pici, szakadt papírcetliken fura ábrák, emberalakok voltak. Olyan papírra dolgoztak, amihez hozzájuthattak. Ezt nagyon tanulságosnak találtam abból a szempontból, hogy minden körülmények között dolgozni és alkotni kell, meg kell menteni, őrizni magunkat valahogy. Azóta használlok sokszor vesztesre álló anyagdarabokat, amik a kezembe kerülnek. Meghosszabbítom az élettartamukat, nagyobb pályára bocsájtom őket. Mindenképpen a megmenekülést szerettem volna megfogalmazni, a lelkiezt, amivel dönteni és cselekedni, valamint bátran hallgatni kellett a túlélésért.

Mikor meglelt a Kis epizód Zsuzsiról, egy megsárgult konyharuhát szemeltem ki alapanyagnak. A felrajzolás után döbbsentem rá, hogy a konyharuha mintája dróthálóként választ el bennünket az eseményektől. Már nem avatkozhatunk be, nem változtathatjuk meg a történeteket. Mégis, ahogy nézem a képet, elvesztem az időérzékemet. Mintha beszippantana a Nagy titok, és visszamennék 1944-be kideríteni az igazságot.”

A Kis epizód Zsuzsiról a család zsidó származására utal, ezt a művész is megerősítette. A család történetét azonban egyelőre nem sikerült megírnom, mert Szabó Eszter Ágnes édesanyja, az egyetlen, aki segíthetne, ettől határozottan elzárkózott.

Wechter Ákos (sz. Budapest, 1966) festő¹⁴⁰ műve számítógépes grafikával készült (33. kép). A háttér csiszolt homokkő, vagy talán márványlap. Ezen több sorban narancssárga színű, sajátos, korábban nem látott Dávid-csillag mutációk futnak szabályos elrendezésben. A művész a csillagok középső részét a két háromszög egymást metsző szárainak megtörésével horogkeresztté változtatta. A precízen megszerkesztett geometrikus mintázattal – a keleties stílusú osztrák-magyar zsinagógák kedvelt dekorációs stílusát mímelve – Wechter az ősi zsidó jelkép és a nácik által kisajátított indiai svasztika kombinációjával egy új, meghökkentő egzotikumot, a holokausz keleties ornamentikáját hozta létre.¹⁴¹ A csillagmutációk előtt egy térdeplő, copfos kislány árnyképe. A kislány kezében árnyvirág, amelyről a szirmokat tépkedi. Szeret, nem szeret?¹⁴² Két szírom már a földre hullott. A képet fekete szegély keretezi.

„Levelezőlap

A postai terjesztésű levelezőlap boríték nélkül is feladható, mérete megszabott, melynek az egyik oldalát, vagy annak egy részét illusztráció, kép díszítheti.

Amikor Heinrich Stephan 1865. november 30-án, az V. karlsruhei Postakonferencián először felvetette a levelezőlap ötletét, nem gondolt arra, hogy a levelezőlap veszélyes fegyver.

A levelezőlap alkalmas a félretájékoztatásra.

A szakemberek szerint a félretájékoztatás, a hazudozás hormonaktiváló hatású, és a dopamin-túltermelés következtében mániákussá válhat. De egy idő múltán ez az agyban tomboló érzet elmúlik, és a lelkiismeret-furdalásért felelős hormonok kerekednek felül. Érzelmünk átalakulnak, a világot reálisabban látjuk – ekkor jön a „spleen”.

A spleen vagy lépkór a neuraszténiának sokat emlegetett alakja, mely világgyűlölő hangulattal kezdődik. A betegek ilyen kedélyi lehangoltságukban gyakran öngyilkosok lesznek. E bánatalom okának főleg a túlhajtott élvezeteket tartják. De nem hagyhatjuk figyelmen kívül: lehetnek spleenesek szerény, szolid életvitelű egyének is.

A szakemberek azt mondják: öreg hiba spleenesen levelezőlapot írni.”

¹⁴⁰ KMMML III, 922.

¹⁴¹ A keleties stílusú zsinagógákról bővebben lásd Klein Rudolf: A zsinagógaépítészet mint a modernizmus előfutára. Az osztrák-magyar keleties stílusú zsinagógák építészettörténeti szerepe, *Múlt és Jövő*, 2002, 2–3, 184–197.

¹⁴² Szenes Zsuzsa textilművész egy 1980-ban készített grafikáján szintén megjelenik ez a gyermekjáték, a címe is ez: *Szeret – nem szeret*. Szenes, Wechterrel ellentétben, nem szerepeltet gyermeket, csak magát a növényt, és nem virágzirommal, hanem akácfalevéllal operál. Viszont érdekes hasonlóság, hogy műve szintén árnyképre emlékeztet. Optimista kicsengést ettől a műtől se várjunk, a három fázisban ábrázolt folyamat végére a levelek elfogytak, az utolsó ág csupaszon mered. Lásd a Szenes Zsuzsa emlékkiállításához készült katalógust (Budapest Galéria, 2003, 42).

Wächter Dénes (sz. Budapest, 1966) festő¹⁴³ Wechter Ákos ikertestvére. Álló formátumú képeslapja lila és rózsaszínben játszó kollázs (34. kép). Az alaphoz egy múlt századi karácsonyi üdvözlőlap részletét használta fel. A képen csendőr áll a havas tájban, háttérben fal, még messzebb falusi házak és templom. Wechter azt a részletet szinte teljesen levágta az eredeti képről, ahol a délcegen álló csendőr szemmagasságában karácsonyfa körül ünneplő család képe dereng fel. (A karácsonykor is szolgálatot teljesítő férfi rájuk gondol, őket is őrzi. Úgy képzelem, hogy ez csakis az ő családja lehet.)¹⁴⁴ A szentimentális részletet a művész saját giccsgyűjteményéből pótolta ki. Egy gyermekeknek készült kutyás kártyajáték rózsaszínre és világoskékre színezett lapját ragasztotta a csendőr elé. A lapról pszichedelikus, spirálmintás háttérben üldögélő beagle-kölyök mered ránk, tekintetete üveges.

„A múltat is meg lehet változtatni, nemcsak a jövőt vagy a jelent. Ha egy barokk templom után valaki épít egy Bauhaus nyaralót, a templom jelentése is megváltozik. Egy erős érzelmi és vizuális jelentésű motívummal együtt szerepeltetni egy másikat vagy akár többet, összecsengenek és akkordot alkotnak (mint a zenében), akaratlanul is hatnak ránk, lehet az akár disszonáns, vagy moll vagy dúr, a vizualitáson keresztül is működik ez. A világmegélési módok, az érzelmek, formák, entitások ütköztetése, egymás melletti érzékelése azonos időben, jó esetben leleplező is lehet, kívülállást és felülnézetet adhat egy tévesen objektív, aktuális jelen egyszólamúsága ellen.”

A Wächter testvérek apai ágon zsidó származásúak. Nagyszüleiknek, a Nagylónyáról elszármazott Wächter Adolfnak (1898–1944) és Deszberg Emmának (1897–1944) kiskereskedésük volt Miskolcon. Négy gyermekük született: Imre (1925), Ernő (1927), Anna (1929) és Edit (1931). A család a Zöldfa utcában lakott.

Wächter Adolfot és feleségét, valamint lányait 1944-ben deportálták. A szülőket Auschwitzban ölték meg. Anna és Edit 1945 áprilisában Bergen-Belsenben haltak meg, a tábor felszabadulása után néhány nappal.

¹⁴³ *KMML* III, 917.

¹⁴⁴ Az eredeti képeslapon a *Boldog ünnepeket!* felirat szerepelt. Nyomtatásának évszámát nem, csak kiadóját találtam meg: Bettelheim Miksa és Társa, Budapest. A lap 2000 forintért megvásárolható az erre szakosodott [oldpostcards.hu](http://www.oldpostcards.hu) weboldalon: http://www.oldpostcards.hu/index.php?inc=termek_reszletesen&menu_id=176&id=269&oldal=1 (letöltés 2016. szeptember 29.).

A legidősebb gyermeket, Imrét munkaszolgálatosként Miskolc mellett lőtték agyon magyar csendőrök 1944-ben. Öccsét, Ernőt – a művészek édesapját – szintén munkaszolgálatra vezényelték 1944 májusában a miskolci gettóból Jolsvára. Sajógalgóc, Perecseny és Ómassa mellett táborozva fakitermeléseken dolgoztatták a századát. 1944. október elején Bozsókon a magyar hadsereg átadta őket a németeknek. A Wehrmacht lövészárkokat és tankcsapdákat ásott velük. A front közeledtével, 1945. április elején – halálmenetben – Kőszeg és Rechnitz érintésével Mauthausenbe terelték őket, ahová 1945. április 8-án érkeztek meg. Ott az ún. Zeltlagerbe került, amelyre az amerikaiak véletlenül ledobtak egy bombát. Az életben maradtakat, köztük őt is, továbbvitték a guns kircheni koncentrációs táborba, amelyet az amerikai 71. gyalogos hadosztály 1945. május 4-én szabadított fel. Május 6-án flekktfusszal a hörschingi reptéren kialakított katonai kórházba került, ahonnan 1945. július 30-án indult haza. A holokausztban Wächter Ernő tágabb értelemben vett rokonsága is elpusztult, rajta kívül csak egy unokatestvére élte túl a háborút.¹⁴⁵

*

Kósa Gergely (sz. Budapest, 1990) A Waldsee projekt legfiatalabb, harmadik generációs résztvevője. Tussal készített levelezőlapján utcai jelenetet ábrázol (35. kép). Balról egy férfi fekete kalapban és felöltőben, sállal a nyakában, feje kicsit előrebillenve. Előtte, előle szellemszerűen derengő kisgyermek fut a zebra felé. A kép háttérében a hegyes nyilakként meredező vaskerítés tövében, a kapuban elmosódott férfi áll. Arcvonásai nem kivehetők, sovány arcában a szeme helyén fekete foltok, Farkas István 1930 után festett alakjai juthatnak róla eszünkbe.¹⁴⁶ A férfi feje a lombkoronáig ér. A kerítés mögött a ház homlokzata, a csukott ablakokon tükröződik a fény. Az egyik redőnyt még fel sem húzták.

„Miklós már négyéves elmúlt. Az óvodába kíséressel járó reggeli procedúrák többnyire Apu teendői közé tartoztak. Hét óra tájban már a munkahelyén kellett lennie, ezért viszonylag korán indultak útnak.

¹⁴⁵ A művészek édesapja, Wächter Ernő közlése alapján (2016. október 24.).

¹⁴⁶ Farkas István (1887–1944) a magyar festészet kimagasló tehetségű alkotója. 1932-ben, apja halála után átveszi a Singer és Wolfner kiadó vállalat igazgatását. 1944 áprilisában a Sajtókamara főtíkára 54 zsidó kamarai tag nevét adja át a németeknek, köztük Farkasét. Farkas először a kistarcsai internálótáborba kerül, innen Gödöllőre, majd Kecskemétre, végül június 23-án deportálják Auschwitz-Birkenaubá. Megérkezése után, június 30-án vagy július 1-én gázkamrába küldik.

Bátyám nagyon jó kedélyű, mosolygós kisfiú volt. Egyik szokása közé tartozott, hogy mindig valamit vitt magával az óvodába. Általában olyasmit, amit maga után tudott húzni. A kis játékautók vonszolása macerásnak tűnt, mert mindig felborultak a macskakővel borított útszakaszoknál, vagy beleakadtak valamibe. Apu ezért azt találta ki, hogy pár darab leesett faágat köt össze, hátha Miklós figyelmét ez felkelti. Talált. Az óvodáig vezető utat számtalan járdaszél keresztezte. Apu azt tanította meg, hogy a zebra előtt pár méterrel álljon meg. Vagy ha azt hallja, hogy Miklós!!!, akkor pláne hogy álljon meg.

Apu komoly izgalmában, hogy kisleány valóban hallgat-e és figyel a szavára, sokszor felemelte a kezét, és hangosan utánakiabált: Miklós!!! – ez mindennapos reggeli műsor volt. [...]

Történt egyszer, hogy a Vág utca–Visegrádi utca sarka előtt – ezen a bizonyos reggeli napon, 1987-ben – álldogált egy idős bácsi, aki Apuékat sokkal jobban megnézte, mint a többi járókelő. Eközben Miklós szokásosan teli vigyorral az arcán, húzta maga után az ágakat. Valamiért megállt egy pillanatra, és visszafordult Apuhoz. A bácsi még sokáig nézte őket, majd megszólította Aput. A dialógusukat úgy idézem, ahogy Apámtól hallottam:

Akkor ez a bácsi odalépett hozzám, és azt kérdezte:

– Uram, megmondaná nekem, hogy magát hogy hívják?

– Igen – mondom –, Kósa György.

– És mondja, uram, a maga apját hogy hívják?

Meglepett a kérdése, de szimpatikusnak tűnt, úgyhogy válaszoltam:

– Kósa Miklós.

És akkor nagyon rám nézett, így folytatta:

– Uram, az apját mindig Kósa Miklósnak hívták?

Ránéztem a bácsira, és felderengett: ilyen kérdést nem szokott feltenni bárki, csak olyasvalaki, aki valamit tud. Néztam a bácsit. [...]

– Nem, az apámat Klein Mórícnak hívták.

A bácsi csak nézett, és olyasmit láttam, hogy elhomályosodott a tekintete, a szemüvege párás lett, és mintha egy-egy könnycsepp is elindult volna az arcán.

– Ugye, Mauthausen?... Móríc! ...Egy priccsen feküdtünk... Él az apja?

– Egy éve halt meg.

– Én negyvenhatban költöztem ide – folytatta az idős úr. – Maguk itt laknak pár utcányira? ...soha nem láttam az apját.

Mondom: igen. 1954-től a Bulcsú utcában. [...] Nem kellett kérdezniem, hogy honnan sejtette, ki az apám, mert így folytatta:

– Amikor először megláttam magát, ahogy kiabált a fia után, annyira biztos voltam benne, hogy ezt a hangsúlyt hallottam, hogy ezt az utánanyúlást láttam már valahol. Hogy próbáltam a fejemben rendszerezni, hol láttam ezt a kézmozdulatot és ezt a hangsúlyozást. És akkor valami elkezdett derengeni, hogy lehet, hogy a Móric, amikor a táborban az unokatestvéreihez vagy hozzám szólt.”

Kósa Gergely apai ágon zsidó családból származik. Nagyanyja, Frankl Elza (1920–1983) egy Győr-Moson-Sopron megyei kis településen, Beled községben született, a nagy család utolsó gyermekeként. A dédszülőknek, Rausnitz Teréznek és Frankl Izidornak vegyesboltjuk volt. Frankl Elza fiatalon Pestre jön. A községben maradt teljes családot, Elza szüleit, hét testvérének családtagjait mind Auschwitzban pusztították el. Egyik nővérének a lánya és egy bátyja éli túl a deportálást. Nagymama hamis papírokkal egy barátnőjénél, Magdánál bujkál az Akácfa utcában. Egy razziánál barátnőjével együtt elkapják, a deportálások utolsó transzportjainak egyikével indítják el őket is Auschwitz felé. Elza még a bevagonírozás előtt megszökik, és mindenfelé bujkál a felszabadulásig. Barátnője nem meri vállalni a kockázatot, de szerencsére ő is túléli a koncentrációs tábor.

A művész nagyapja, Klein Móric (1907–1986) Ökörítő községben született, Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében. A dédszülők és a rokonok szabók, kalaposok voltak. A nagypapa cipőfelsőrész-készítő. Munkaszolgálat után három unokatestvérével, Bartha Józseffel, Sándorral és Andrással együtt Mauthausenbe deportálják, két öccsét, Klein Dezsőt és Klein Ferencet pedig Bergen-Belsenbe. Klein Móric édesapját, Klein Éliást és szívbeteg húgát, Olgát egy orvos az Uzsoki utcai kórház pincéjében bújtatja. A nagypapa eredeti családja túléli a megpróbáltatásokat, de az Ököritón maradt feleségét és egyéves kisfiát Auschwitzban gyilkolták meg.

A nagymama a felszabadulás után visszament az Akácfa utcába (15. vagy 17. szám), egy idő után barátnője is visszakerült Auschwitzból. A nagypapa a szomszéd házban talált albérletet, így ismerkedtek meg, és nemsokára összeházasodtak.

A nagypapa később egyáltalán nem akart beszélni az átélt szörnyűségekről; a tizenhárom évvel fiatalabb nagymama, aki a nagypapa rokonaitól is sok korábbi történetet hallott, mesélt többet a művész apjának, Kósa Györgynek (1952).¹⁴⁷

¹⁴⁷ A művész édesapjának közlése alapján (2017. február 6.).

ÖSSZEFOGLALÁS

A Waldsee-trükk,¹⁴⁸ ahogy Braham professzor nevezte a holokausztnak ezt az epizódját, adta tizenhárom évvel ezelőtt képzőművészeti projektünk kiindulópontját. A felkutatott történelmi források és visszaemlékezések elemzésére, az általuk közölt információk összevetésére vállalkoztam dolgozatom első részében. Az ott idézett irodalmi alkotások a többretegű Waldsee-közzjáték művészi felhasználására is példaként szolgáltak. A forrásokban föllelhető néhány ellentmondás több kérdést is felvetett, melyekre nem minden esetben sikerült választ találnom. Hiányosságok is vannak, mert a görög Waldsee-lapok tárgyában például további kutatások szükségesek, de a magyar zsidó szervezetek szerepe is tisztázásra vár. A szakdolgozat Waldseevel kapcsolatos történelmi tudásunk mostani állapotát igyekezett tükrözni, a jövőben remélhetőleg előkerülő újabb részletek segítségével a kép élesedni fog.

Családtörténetek

A *Waldsee 1944* projektben eredetileg nem szerepeltek a családtörténetek. A szakdolgozat kapcsán elindított kutatásaimban a zsidóságról, zsidó származásról szóló diskurzus elfojtásokkal teli gyakorlatán akartam változtatni. A művészekkel kialakult bizalmi kapcsolat lehetőséget teremtett arra, hogy olyanok is mesélhessenek zsidó gyökereikről, akik azt egyébként sohasem gondolták identitásuk meghatározó részének, korábban nem is tartották fontosnak, ahogyan azt sem, hogy megnyilvánuljanak ebben a kérdésben. Ám megszólaltak azok az alkotók is, akik számára a származás még mindig erős tabuval terhelt, és ezért nem akartak vagy tudtak azelőtt beszélni róla. És van még egy hozadéka az interjúknak – amelyek, és ez fontos adalék, szinte kizárólag a személyes kapcsolatnak köszönhetően jöhettek létre –, nevezetesen az, hogy az első, másod- és harmadgenerációs művészek családtörténetei, vagy néhány esetben saját, átélt holokausztélményei hiánypótlók, későbbi kutatások, dolgozatok számára forrásértékkel bírnak.

A *Waldsee 1944* nem zsidó alkotóinak történeteiben felbukkanó holokausztvonatkozások is fontos részét jelentik dolgozatomnak. A projektünkről szóló

¹⁴⁸ Randolph L. Braham: *A népiirtás politikája. A Holocaust Magyarországon*, id. kiad., 701.

lehetséges következő kutatásnak az egykori elkövetők, a be nem avatkozó többség és a segítők leszármazottainak a korszakból származó családtörténetei lejegyzése és feldolgozása lehet majd egyik iránya. A feladat a zsidómentőknél, illetve leszármazottaiknál még egyszerű, hiszen létezik az a narratíva, amelynek alapján az emlékek felidézése és átadása lehetséges, és általában meg is történik. Az egykori cselekedettel ugyanis lehet azonosulni. De a másik két, nem áldozati csoportnál, az elkövetők és a passzív többség esetében, ahol ez a pozitív tartalmú narratíva hiányzik, „feltételezhető, hogy spontán módon (például családi beszélgetések során) nem is hagyományozódik tovább a holokauszt története”.¹⁴⁹ Talán éppen a *Waldsee 1944* résztvevőiként végzett alkotómunka és az annak nyomán elindult műtfeldolgozás segíthet, hogy, legalább az ő esetükben, ne az következzen be, amire Kovács Mónika figyelmeztet: „Amennyiben pedig a történet – az elkövetés és be nem avatkozás története – nem elbeszélhető, akkor az emléket hordozó generáció eltűnésével a kollektív emlékezet számára elveszik.”¹⁵⁰

Emlékezetközösség

A *Waldsee 1944* csoportos kiállítás fontos vonása, hogy a holokauszt nagy és gazdagon dokumentált narratívájából egy olyan eseményt állított fókuszába, amely nem, vagy kevésbé volt ismert a művészek számára. A feldolgozásra kínált történet konkrétsága, valamint a művek méretére vonatkozóan minimalista szellemben fogant, a megkötések tekintetében szabad kezét adó felhívás valószínűleg segített abban, hogy ilyen sokan elfogadták felkérésünket. A *Waldsee 1944* a művészekről nem követelt több hónapos, elmélyült alkotómunkát, vagyis azt, hogy az illető tegyen félre mindent, és semmi mással ne foglalkozzon, „csupán” annyit kért, hogy készítsen egy képeslapot, és fűzzön hozzá néhány személyes gondolatot. A holokauszt témáját bátran megközelítő, sok esetben provokatív művek és írások arról tanúskodnak, hogy alkotóikra felszabadítóan hatott a 2B Galéria szabad szellemisége, biztosak lehettek benne, hogy mi nem fogalmazunk meg elvárásokat, nem akarjuk megmondani, hogyan kell emlékezni vagy milyen egy, a holokauszthoz méltó műalkotás. A projekt során létrejött műveikben ezért

¹⁴⁹ Kovács Mónika: *Kollektív emlékezet és holokauszt múlt*, Budapest, Corvina, 2016, 106.

¹⁵⁰ Uo.

nem a holokausztt „leckéjét” mondták fel, hanem „a múlt hiányzó, láthatatlan és elrejtett darabjait olyasmivel pótolták, amihez élményszerűen lehet viszonyulni”.¹⁵¹

A résztvevő művészek között egyaránt vannak zsidók és nem zsidók. Valószínűleg az átélt borzalmak, vagy az utódok esetében az átélt borzalmak elbeszélése, a szülőkkel-nagyszülőkkel közösen átélt elbeszélés-aktus miatt hangolódott rá könnyebben a projektkiírásra az előbbi, vagyis az áldozati csoport. (Természetesen ez sem ilyen egyszerű, hiszen a holokausztra emlékezés a zsidók számára is lehet kényelmetlen és nyomasztó, de ez a probléma az egyén szintjén jelenik meg; a közösség viszont mindig emlékezik, így a Soára is, az emlékezés parancsa a zsidóság alaptanítása.) A nem zsidó alkotóknál azonban még bonyolultabb a dolog, ahogyan a családtörténeteknél is utaltam rá: Miért emlékezzen az egykori elkövetők, vagy a passzív többséget képviselők leszármazottja egy olyan korszakra, egy olyan, benne kínos mozzanatként élő eseményre, amelynek ő személy szerint nem is felelőse? Aleida Assmann hívja fel a figyelmet a helyzet paradox voltára, és egyben a benne rejlő műtfeldolgozási potenciálra, miszerint olyan eseményre emlékezni, amelyet legszívesebben elfelejtenénk, „egyetlen antropológiai vagy identitásképző szükségletnek sem felel meg, és éppen ezért alkotja a múlthoz fűződő viszony sajátosan erkölcsi jellegét. Kivezet egy szűk csoportkötődésből egy magaslatra, nevezzük közösnek vagy egyetemesnek, egy közösen vállalt emlékezés értelmében, amelyben elismerjük az áldozatok szenvedését és történetét.”¹⁵²

A *Waldsee 1944* – szándéka szerint – ennek a közös emlékezésnek a platformját teremtette meg.

Utóhang

Ebben a dolgozatban többszörös gyászmunkát végeztem el. Feldolgoztam a 2004-ben elindult *Waldsee 1944* projektet, amely eredetileg maga is Auschwitz-feldolgozás, de most a művek mellé a mögöttük meghúzódó családtörténetek sorakoztak fel, köztük a mienké, hiszen bátyámmal, aki szintén szerepelt egy művel, anyánk családján keresztül a holokauszttban mi is személyesen érintettek vagyunk. A művészekkel és a családtagokkal készített interjúk segítségével magam, aki eddig ötletgazdája és

¹⁵¹ Aleida Assmann: *Rossz közérzet az emlékezetkultúrában*, ford. Huszár Ágnes, Budapest, Múlt és Jövő, 2016, 270.

¹⁵² Uo., 272.

szervezője voltam a kiállítássorozatnak, most az azonosulás és a megértés mélyebb rétegeibe is eljutottam. Köszönöm az OR-ZSE-nak a lehetőséget e fölszabadító gyásmunka elvégzésére. És köszönöm a művészeknek, hogy bizalmukkal megtiszteltek, zsidó és kultúráközvetítő énem legújabb fejezetében társamul szegődtek.

FELHASZNÁLT IRODALOM

I. KÖNYVÉSZET

Art, Music and Education as Strategies for Survival: Theresienstadt 1941–45, szerk., bev. Anne D. Dutlinger, London–New York, Herodias, 2001.

Bán Zsófia: Pingvinboci, jampampuli és a létező irdatlan hatalma. A fénykép fenomenológiája Lengyel Péter *Búcsú és Cseréptörés* című műveiben, in Bán: *Turul és dinó*, Budapest, Magvető, 2016.

Bates, Michelle: *Plastic Cameras – Tying with Creativity*, 2. kiad., Oxford, Focal Press, 2011.

Borowski, Tadeusz: *És emberek vonultak mindkét úton...*, ford. Fejér Irén, in Borowski: *Kővilág*, Budapest, Múlt és Jövő, 1999.

Braham, Randolph L.: *A népiértés politikája. A Holocaust Magyarországon*, 2., bőv., átd. kiad., ford. Zala Tamás és mások, Budapest, Belvárosi, 1997.

Enigma, X. évf., 2003, 37–38. sz.: *A holokausztt reprezentációja*, szerk. Markója Csilla; a Meridián-Blokk vendégszerkesztője Turai Hedvig.

Enigma, X. évf., 2004, 42. sz.: *A holokausztt reprezentációja*, II, szerk. Markója Csilla, vendégszerkesztő Turai Hedvig.

Freudiger, Philip: Five Months, in *The Tragedy of Hungarian Jewry. Essays, Documents, Depositions*, szerk. Randolph L. Braham, New York, The Institute for Holocaust Studies of the City University of New York, 1986.

F. Fürth Magda: *Auschwitzi ballada*, in *Üdvözlét a jövő asszonyának*, Tel-Aviv, Új Kelet, 1956.

Gellér B. István: *A növekvő város*, Pécs, Jelenkor, 2000.

Gyáni Gábor: *Az elveszített múlt*, Budapest, Nyitott Könyvműhely, 2010.

Hausner, Gideon: *Ítélet Jeruzsálemben*, ford. Balabán Péter, Budapest, Európa, 1984.

Heller Ágnes: *Lehet-e verset írni a Holocaust után*, ford. Szilágyi Tibor, Budapest, Múlt és Jövő, 1990.

Hegyi Ágnes: Információáramlás az információkorlátozás idején a holokausztt erdélyi dokumentumai alapján, in *Tanulmányok a holokausztról*, II, szerk. Randolph L. Braham, Budapest, Balassi, 2002, 155–202.

Kafka, Franz: *A törvény kapujában*, ford. Gáli József, in Kafka: *Elbeszélések*, Budapest, Európa, 1973.

Kanawada, Leo V. Jr.: The Innocence of the Just. Hungary and Slovakia, in *Holocaust Diaries*, V, Bloomington IN, AuthorHouse, 2010.

Karas, Joža: *Music in Terezín 1941–1945*, New York, Beaufort Books, 1985.

Kertész Imre: *Sorstalanság*, Budapest, Szépirodalmi, 1975.

Kékesi Zoltán: *Haladék. Holokauszt-emlékezet a kortárs emlékezetben*, Budapest, Kijarat, 2011.

Klein Rudolf: A zsinagógaépítészet mint a modernizmus előfutára. Az osztrák-magyar keleties stílusú zsinagógák építészettörténeti szerepe, *Múlt és Jövő*, 2002, 2–3. sz., 184–197.

Kortárs Magyar Művészeti Lexikon, I–III, szerk. Fitz Péter, Budapest, Enciklopédia, 2000.

Kovács Mónika: *Kollektív emlékezet és holokauszt múlt*, Budapest, Corvina, 2016.

Lanzmann, Claude: *Soah*, ford. Ádám Péter, Budapest, Kossuth, 1999.

László Károly: *Tóparti nyaralás*, szerzői kiadás, h. n., é. n.

Lerner, Motti: *Kastner*, in *Israeli Holocaust Drama*, szerk. Michael Taub, Syracuse, NY, Syracuse University Press, 1996.

Lévai, Jenő: *Eichmann in Hungary*, Budapest, Pannonia Press, 1961.

Lévai Jenő: *A pesti gettó csodálatos megmenekülésének hiteles története*, Budapest, Officina, 1946.

Lowinger, Maurice: *Miracle in the Ashes*, New York, NY, MML, 1999.

Lustig, Oliver: *Lágerszótár*, Kolozsvár, Dacia, 1984.

Megyik János: *A kép tere – The space of the image*. Kiállítási katalógus, szerk. Imre Györgyi, Budapest, Ludwig Múzeum – Kortárs Művészeti Múzeum, 2012.

Metzger, Rainer–Walther, Ingo F.: *Marc Chagall*, ford. Petrányi Judit, Budapest, Vince, 2001.

Nora, Pierre: *Emlékezet és történelem között. A helyek problematikája*, szerk., ford. K. Horváth Zsolt, Budapest, Napvilág, 2010.

Dr. Nyiszli Miklós: *Dr. Mengele boncolóorvosa voltam az auschwitzi krematóriumban*, Budapest, Magvető, 2016 (Tények és Tanúk).

Pléh Csaba–Boross Ottilia: *Pszichológiai lexikon*, Budapest, Akadémiai, 2008.

Rothberg, Michael: Adorno után, kultúra a katasztrófa másnapján, ford. Babarczy Eszter, *Enigma*, X. évf., 37–38. sz., 60., szerk. Turai Hedvig, 2003.

Stanoski, Walter–Robertson, Struan: *Winter Time / Memoirs of a German Sinto who Survived Auschwitz*, Hertfordshire, University of Hertfordshire Press, 2004.

Szenes Zsuzsa *emlékkiállítása*. Kiállítási katalógus, Budapest, Budapest Galéria, 2003.

Topor Tünde: *Rónai Éva*, Budapest, 2B Alapítvány, 2008.

Toronyi Zsuzsa: Egy budapesti kert történetei, *Korall*, 41. évf., 2010, 97–112.

Végső István–Simko Balázs: *Zsidósors Kiskunhalason – kisvárosi út a holokauszthoz*, Budapest, L'Harmattan, 2007.

Véri Dániel: *Major János (1934–2008). Monográfia és ouvre-katalógus*, doktori disszertáció, Budapest, ELTE BTK, 2016.

Waldsee 1944, szerk. Böröcz László, Budapest, 2B Alapítvány, 2004–2007.

II. INTERNETES FORRÁSOK

Centropa Alapítvány

<http://www.centropa.org/hu> (letöltés 2016. november 7.)

Chevra Mapline

http://chevra.mapline.hu/data/b_parcella/Doc/szokasok.htm (letöltés 2013. június 6.)

A DEGOB (Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság) jegyzőkönyvei, 1945–1946

<http://degob.hu/index.php> (letöltés 2017. február 27.)

National Collection of Aerial Photography

<http://ncap.org.uk/frame/6-1-8-5-388?gallery=913219&free-text=yes> (letöltés 2017. március 14.)

Golan, Mose: *Az Eichmann-per magyarországi összefüggései egyes tanúvallomások tükrében*. Eichmann-per évforduló – Előadás az ELTE, a CEU és a Mensch Nemzetközi Alapítvány által szervezett konferencián 2011. április 11-én <http://www.or-zse.hu/kutat/mzsemle/golan-eichmannper.htm> (letöltés 2016. október 26.)

A holokauszt Magyarországon

http://www.holokausztmagyarorszag.hu/index.php?section=1&chapter=13_4_2&type=content (letöltés 2016. november 25.)

Prior, Neil: Holocaust remembrance: Football 'helped save Auschwitz PoW's life'

<http://www.bbc.com/news/uk-wales-south-west-wales-16679938> (letöltés 2016. október 19.)

The Trial of Adolf Eichmann. Session 53. Part 4 of 6. The Nizkor Project.

<http://www.nizkor.org/hweb/people/e/eichmann-adolf/transcripts/Sessions/Session-053-04.html> (letöltés 2016. október 15.)

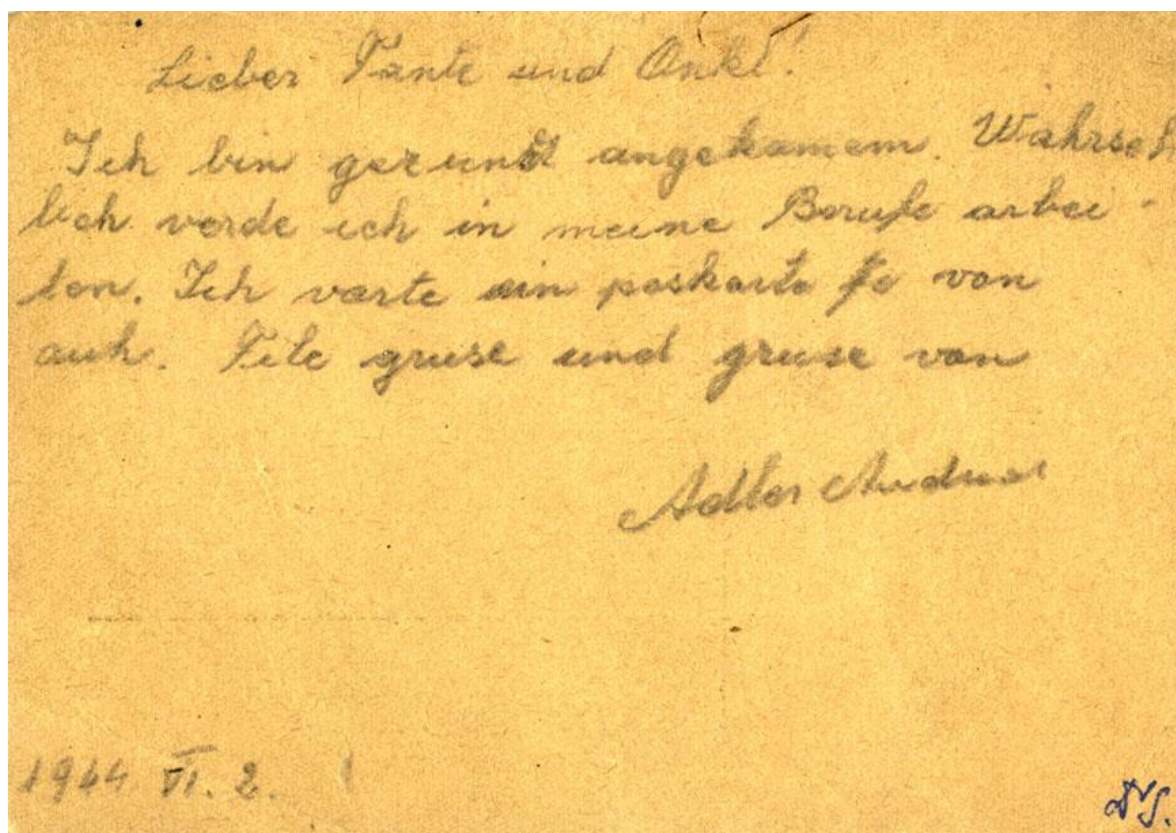
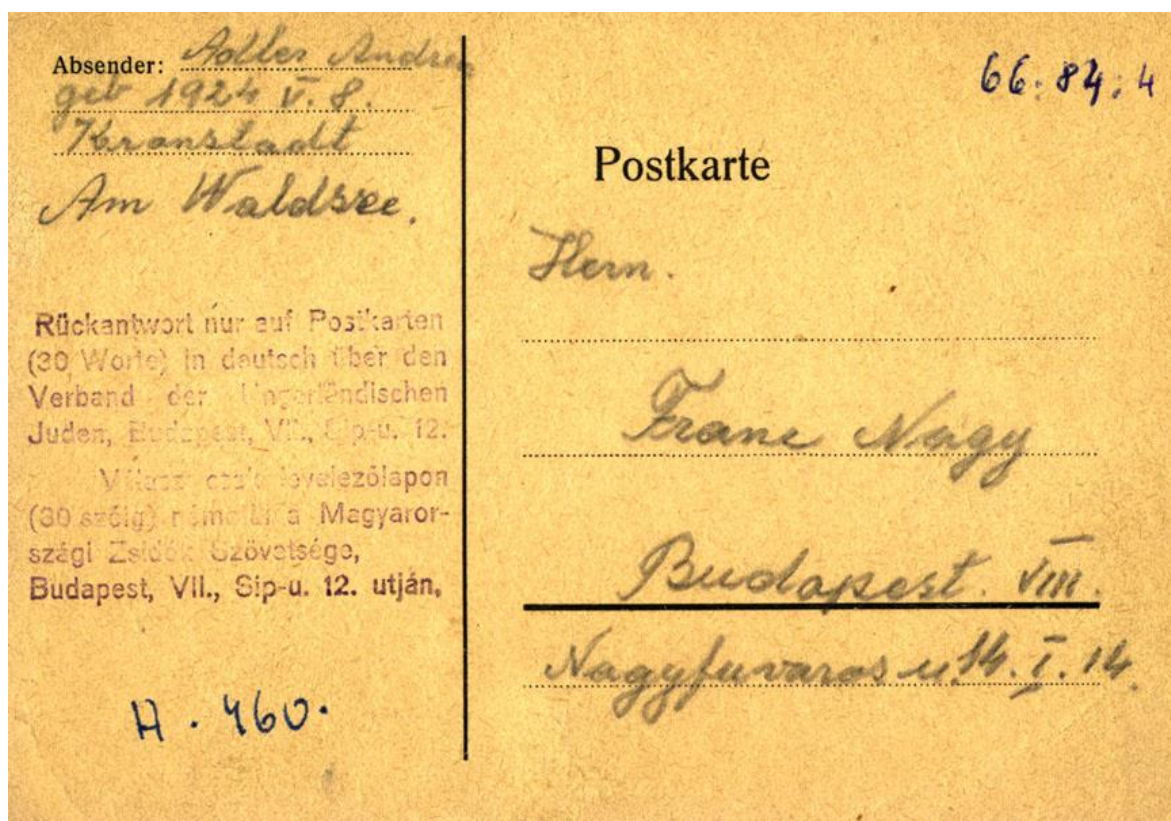
The Trial of German Major War Criminals, Sitting at Nuremberg, Germany, 1946. The Nizkor Project.

<http://www.nizkor.org/hweb/imt/tgmwc/tgmwc-05/tgmwc-05-44-02.shtml> (letöltés 2016. november 3.)

Zsom Dóra: *Törvénytáblák, Amszterdam, Rembrandt*. Pilpul.net, 2010.06.01.

<http://pilpul.net/hetven-arc-hetiszakasz/318> (letöltés: 2016. október 14.)

FÜGGELEK

1. kép. Waldsee-lap a Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár gyűjteményéből, jelzet: 66.84.4. H. 460

Budapest, a postabélyeg kelte

T. CIM!

Ön a közelmúltban értesítést kapott hozzátartozójától, illetve ismerősétől Waldseeből. Lekötelezne bennünket, ha a válaszlevezelő-lapon feltüntetett kérdéseinkre válaszolni szíveskednék.

Kiváló tisztelettel

**MAGYARORSZÁGI ZSIDÓK SZÖVETSÉGÉNEK
SZOCIÁLIS OSZTÁLYA.**
(OMZSA — Pártfogó Iroda)

Juracsek, Izabella-u. 38. Telefon: 428-207.

Waldsee 1944 Nemzetközi Levelezőlap Kiállítás a 2B Galériában

Ádám Zoltán, Uri Asaf (ISR), Balla Margit, Bálint Ildikó, Beck György, Böröcz András, Louise McCagg (USA), Corà Erzsébet, Eperjesi Ágnes, Gellér B. István, Harasztý István, Paul Emmanuel (SA), Eric Guzman (USA), Charles Harbutt (USA), Erika Hibbert (SA), Július Gyula, Kemény György, William Kentridge (SA), Kerekes Gábor, Stephen Lack (USA), Lóránt Zsuzsa, Major János, Maurer Dóra, Megyik János, Annette Munk (D), Carolle Naggar (USA), Nagy Bálint, Joe Nicastrì (USA), Sylvia Plachy (USA), Rajk László, Rónai Éva, Roskó Bea, Roskó Gábor, Susan Silas (USA), Robbin Silverberg (USA), Greg Stanger (USA), Sugár János, Szabó Eszter Ágnes, Szegő György, Szij Kamilla, Szilágyi Lenke, Várnagy Tibor, Vásárhelyi Zsolt, Diane Victor (SA), Anton Würth (D), ef Zámbo István

Megnyitó: május 19-én szerdán 18 órakor.

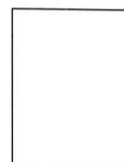
Megnyitja: Szabó István filmrendező
Selmeczi György zeneszerző

1037 Budapest, Bécsi út 86. I. em. 6.

A kiállítás megtekinthető 2004. július 3-ig minden
pénteken 14-18 óráig és szombaton 11-17 óráig.

Telefon: +36-1 388-1642 Mobil: +36-20 993-9361
E-mail: 2b@pipacs.hu Web: www.pipacs.hu/2b

Eredeti értesítő - reprint

2. kép. Az eredeti válaszlapon és a felhasználásával készült 2004-es meghívó

YAD VASHEM

EMLEKHATÓSÁG, Jeruzsálem
Hár-Házikáron P.O.B 3477

דף-עד Emlék-Lap

יד ושם

ירושלים, הר הזיכרון
ת.ד. 3477

חוק זכרון חשוא ותגבורה - תשי"ג 1953 קובע בסעיף מס' 2: תפקידו של יד ושם הוא לאסוף אל המולדת את זכרם של כל אלה מבני העם היהודי, שנפלו ומסרו את נפשם, נלחמו ומרדו באויב הנאצי ובעוזריו, ולהציב שם וזכר להם, לקהילות, לארגונים ולמוסדות שנחרבו בגלל השתייכותם לעם היהודי. (ספר החוקים מס' 132, י"ז אלול תשי"ג 28.8.53)		A VÉSZKORSZAK ÉS HŐSIESSÉG MÁRTÍRJAINAK BEJEGYZÉSE A Vészorkorszak és Hősiesség Emlékhátósága Törvényének 1953. évi cikkelye előírja: A YAD-Vashem feladata, összegyűjteni és megőrizni hazánkban a zsidó nép mindazon fiainak nevét, akik mártírhalált haltak, akik a náci ellenség és cinkostársai elleni küzdelemben felláztak, harcoltak, elesetek: emlékművet állítani a megsemmisült zsidó hitközségeknek, szervezeteknek és intézményeknek. 132. sz. Törvénykönyv 28.8.1953-5713 Elul 17.	
פרטי הניספה: נא לרשום את שמו של כל ניספה על דף נפרד ולכתוב באותיות דפוס ובנקוד AZ ÁLDOZAT ADATAI: MINDEN EGYES ÁLDOZAT NEVÉT KÜLÖN LAPRA NYOMTATOTT BETŰVEL KELL IRNI			
תמונת הניספה (דרכון) נא לרשום את שמו של הניספה על הצד השני של התמונה Áldozat fényképe A kép túldalára kérjük a nevet a nevet felírni	Családi Neve: GUTLOHN	1. שם משפחה מנוקד:	
	Utoneve: ROBERT	2. שם פרטי:	
	Leánykori Neve:	3. שם משפחה קודם: (אישיה, לפני נישואים)	
	6. מצב משפחתי Csal. helyzet	5. מין Nem	4. תאריך לידה/גיל משוער: Születési dátum/kor
7. מקום לידה (ország, város)		8. מקום מגורים (ország, város)	
Áldozat - Neve: BERKOVITS ETEL		9. שם פרטי:	
Áldozat anyja - Leánykori neve:		10. שם פרטי:	
Áldozat - Neve: GUTLOHN ANDOR		11. שם פרטי:	
Áldozat apja - Leánykori neve:		12. שם פרטי:	
Áldozat - Neve: TÖRÖKBÁLINT		13. שם פרטי:	
Áldozat házastársa - Leánykori neve:		14. שם פרטי:	
15. מקום מגורים (ország, város):		16. מקום מגורים (ország, város):	
17. מקום מגורים (ország, város):		18. מקום מגורים (ország, város):	
19. מקום מגורים (ország, város):		20. מקום מגורים (ország, város):	
21. מקום מגורים (ország, város):		22. מקום מגורים (ország, város):	
23. מקום מגורים (ország, város):		24. מקום מגורים (ország, város):	
25. מקום מגורים (ország, város):		26. מקום מגורים (ország, város):	
27. מקום מגורים (ország, város):		28. מקום מגורים (ország, város):	
29. מקום מגורים (ország, város):		30. מקום מגורים (ország, város):	
31. מקום מגורים (ország, város):		32. מקום מגורים (ország, város):	
33. מקום מגורים (ország, város):		34. מקום מגורים (ország, város):	
35. מקום מגורים (ország, város):		36. מקום מגורים (ország, város):	
37. מקום מגורים (ország, város):		38. מקום מגורים (ország, város):	
39. מקום מגורים (ország, város):		40. מקום מגורים (ország, város):	
41. מקום מגורים (ország, város):		42. מקום מגורים (ország, város):	
43. מקום מגורים (ország, város):		44. מקום מגורים (ország, város):	
45. מקום מגורים (ország, város):		46. מקום מגורים (ország, város):	
47. מקום מגורים (ország, város):		48. מקום מגורים (ország, város):	
49. מקום מגורים (ország, város):		50. מקום מגורים (ország, város):	
51. מקום מגורים (ország, város):		52. מקום מגורים (ország, város):	
53. מקום מגורים (ország, város):		54. מקום מגורים (ország, város):	
55. מקום מגורים (ország, város):		56. מקום מגורים (ország, város):	
57. מקום מגורים (ország, város):		58. מקום מגורים (ország, város):	
59. מקום מגורים (ország, város):		60. מקום מגורים (ország, város):	
61. מקום מגורים (ország, város):		62. מקום מגורים (ország, város):	
63. מקום מגורים (ország, város):		64. מקום מגורים (ország, város):	
65. מקום מגורים (ország, város):		66. מקום מגורים (ország, város):	
67. מקום מגורים (ország, város):		68. מקום מגורים (ország, város):	
69. מקום מגורים (ország, város):		70. מקום מגורים (ország, város):	
71. מקום מגורים (ország, város):		72. מקום מגורים (ország, város):	
73. מקום מגורים (ország, város):		74. מקום מגורים (ország, város):	
75. מקום מגורים (ország, város):		76. מקום מגורים (ország, város):	
77. מקום מגורים (ország, város):		78. מקום מגורים (ország, város):	
79. מקום מגורים (ország, város):		80. מקום מגורים (ország, város):	
81. מקום מגורים (ország, város):		82. מקום מגורים (ország, város):	
83. מקום מגורים (ország, város):		84. מקום מגורים (ország, város):	
85. מקום מגורים (ország, város):		86. מקום מגורים (ország, város):	
87. מקום מגורים (ország, város):		88. מקום מגורים (ország, város):	
89. מקום מגורים (ország, város):		90. מקום מגורים (ország, város):	
91. מקום מגורים (ország, város):		92. מקום מגורים (ország, város):	
93. מקום מגורים (ország, város):		94. מקום מגורים (ország, város):	
95. מקום מגורים (ország, város):		96. מקום מגורים (ország, város):	
97. מקום מגורים (ország, város):		98. מקום מגורים (ország, város):	
99. מקום מגורים (ország, város):		100. מקום מגורים (ország, város):	

3. kép. Gutlohn Róbert emléklapja a Yad Vashem archívumából

http://yvng.yadvashem.org/index.html?language=en&s_lastName=guthlon&s_firstName=robert&s_place=waldsee (letöltés 2016. november 17.)

18/VI 1944

Mein Lieber!

Es freut mich sehr, daß mich wieder
melden kann und hoffe, daß meine Kar-
te genau trifft. In Gedanken bin ich
immer bei dir und will hoffen, daß
wir viele schöne Tage beisammen wer-
den.

Du weist, was mir eine Karte von Dir
bedeutet, darum bitte ich dich, wie früher
antworten. Mit viele Liebe Deine Maria

4. kép. Waldsee-lap a Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár gyűjteményéből, jelzet: 66.84. (hogya a Magyar Nemzeti Bank 1944. október 9-i bélyegzője mihez szolgált igazolásul, nem tudjuk; kiderítése további kutatómunkát igényel)

A Waldsee 1944 kiállítás helyszínei 2004–2016

2B Galéria / Budapest, Magyarország, 2004
Collegium Hungaricum / Berlin, Németország, 2005
Hebrew Union College / New York, NY, USA, 2005
Sylvia Plotkin Judaica Museum/ Scottsdale, AZ, USA, 2006
Donauschwäbisches Zentralmuseum / Ulm, Németország, 2006
Adolph and Rose Levis JCC / Boca Raton, FL, USA, 2006
Holocaust Museum / Florida, USA, 2007
Hibel Museum of Art / Jupiter, FL, USA, 2007
Jewish Museum of Florida / Miami Beach, FL, USA, 2007
The Rockland Center for Holocaust Studies / Spring Valley, NY, USA, 2007
Ann Loeb Bronfman Gallery / Washington DC, USA, 2007
Marcus JCC of Atlanta – Zaban / Blank Branch / Dunwoody, GA, USA, 2007
Temple Tifereth Israel / Cleveland, Ohio, USA, 2008
Harold & Vivian Beck Museum of Judaica / Miami, FL, USA, 2008
HUC Los Angeles at the USC Hillel / Los Angeles, CA, USA, 2008
Oregon Jewish Museum / Portland, OR, USA, 2009
Spertus / Chicago, USA, 2009
The Judaica Museum / Philadelphia, USA, 2009
Temple Israel of New Rochelle / New Rochelle, NY, USA, 2009
Judaica Museum / Roslyn, NY, USA, 2009
Holocaust Museum & Educational Center / Glen Cove, NY, USA, 2010
Temple Emanuel / New York, USA, 2010
Hungarian Consulate / New York, USA, 2012
Art Market / Budapest, Magyarország, 2012
Magyarország ENSZ Nagykövetsége / Bécs, Ausztria, 2012
C.A.R. Contemporary Art Ruhr / Essen, Németország, 2013
2B Galéria / Budapest, Magyarország, 2014
Fugard Theatre / Cape Town, Dél-Afrika, 2016

A Waldsee 1944 projekt művészei

Ádám Zoltán (HU), Hans Albrecht (DE), Ida Appelbrog (US), Uri Asaf (IL), Lynne Avedenka (US), Balla Margit (HU), Bálint Ildikó (HU), Deborah Band (US), Gabriel Barna (RA), Dorrit Bauer Title (USA), Beck György (HU), Ulrich Bernhardt (DE), Böröcz András (HU), Adrien Brody (US), Karlheinz Bux (DE), Judy Chicago (US), Corà Erzsébet (HU), Julie Dermansky (US), ef.Zámbó István (HU), Paul Emmanuel (ZA), Eperjesi Ágnes (HU), Gábor Áron (HU), Geller B. István (HU), Barbara Green (US), Alex and Lorelei Gruss (US), Erik Guzman (US), Esterházy Marcell (HU), Fekete Edit (HU), Féner Tamás (HU), Haász István (HU), Harasztý István (HU), Hanan Harchol (US), Charles Harbutt (US), Erika Hibbert (DE), Konrad Hummel (DE), Ulrika Jäger (DE), Július Gyula (HU), Kemény György (HU), William Kentridge (ZA), Kerekes Gábor (HU), Tobi Kahn (US), Király András (HU), Reinhard Klessinger (DE), Ulrich Klieber (DE), Kósa Gergely (HU), Stephen Lack (US), Joan Liftin (US), Jane Logemann (US), Lóránt Zsuzsa (HU), Major János (HU), Margalit Mannor (US), Robert Marshall (US), Maurer Dóra (HU), Richard McBee (US), Louise McCagg (US), Megyik János (HU), Leonard Meiselman (US), Ulrike Michaelis (DE), Nikolaus Mohr (DE), Emilio Morandi (I), Anette Munk (DE), Carolle Naggar (US), Nagy Bálint (HU), Nemes Csaba (HU), Susan Newmark (US), Joe Nicastri (US), Natan Nuchi (US), Christina Ohlmer (DE), Martin Piaček (SK), Sylvia Plachy (HU), Mark Podwal (US), Werner Pokorny (DE), Rácmolnár Sándor (HU), Rajk László (HU), Archie Rand (US), Peter Riek (DE), John Roach (US), Rónai Éva (HU), Maddy Rosenberg (US), Roskó Bea (HU), Roskó Gábor (HU), Jeffrey Schrier (US), Selmeczi György (HU), Susan Silas (US), Robbin Silverberg (US), L'ubo Stacho (SK), Greg Stanger (US), Hannes Steinert (DE), Stein Anna (HU) Miriam Stern (US), Gabriele Straub (DE), Sugár János (HU), Szabó Eszter Ágnes (HU), Szász Lilla (HU), Szegő György (HU), Sam Szenmbek (DE), Szij Kamilla (HU), Szilágyi Lenke (HU), Fredrick Terna (US), Tóth Gábor (HU), Rolf Urban (DE), Várnagy Tibor (HU), Vásárhelyi Zsolt (HU), Diane Victor (ZA), Sibylle Wagner (DE), Joyce Ellen Weinstein (US), Todd Weinstein (US), Ruth Weisberg (US), Donald Woodman (US), Vető János (HU), Wächter Dénes (HU), Wechter Ákos (HU), Anton Würth (DE), Andrea Zaumseil (DE)¹⁵³

¹⁵³ A művészek származási országát a hivatalos nemzetközi betűjelek mutatják. DE: Németország, HU: Magyarország, IL: Izrael, US: Amerikai Egyesült Államok, RA: Argentína, SK: Szlovákia, ZA: Dél-afrikai Köztársaság

5. kép. Fekete Edit, papír, ceruza, 132 × 100 mm, 2016

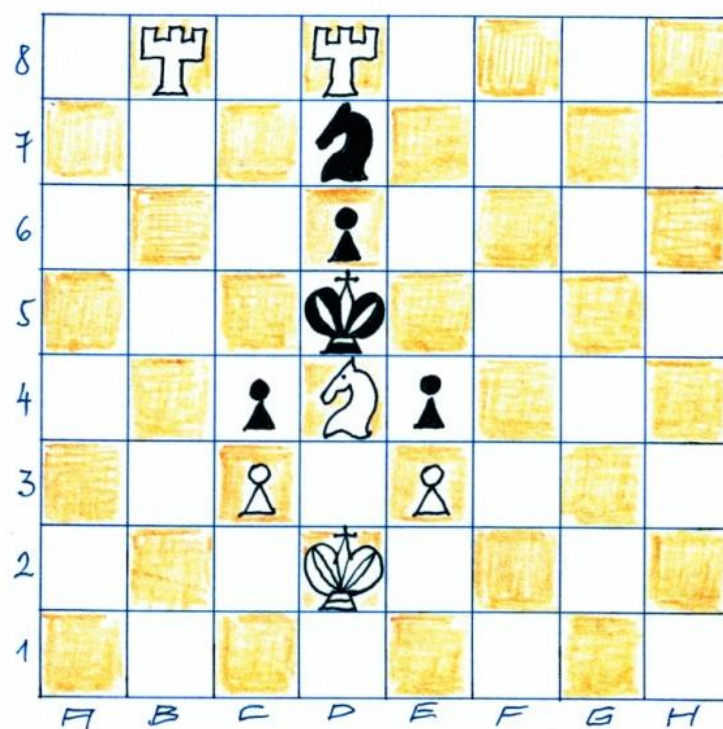

6. kép. Corà Erzsébet, papír, akril, 147 × 105 mm, 2004

7. kép. Rónai Éva, gobelin, 150 × 108 mm, 2004

MATT 2 LÉPÉSBEN.
 VILÁGOS, INDUL ÉS A MÁSODIK
 LÉPÉSBEN MATTOT AD.
 „Buridán számára.”

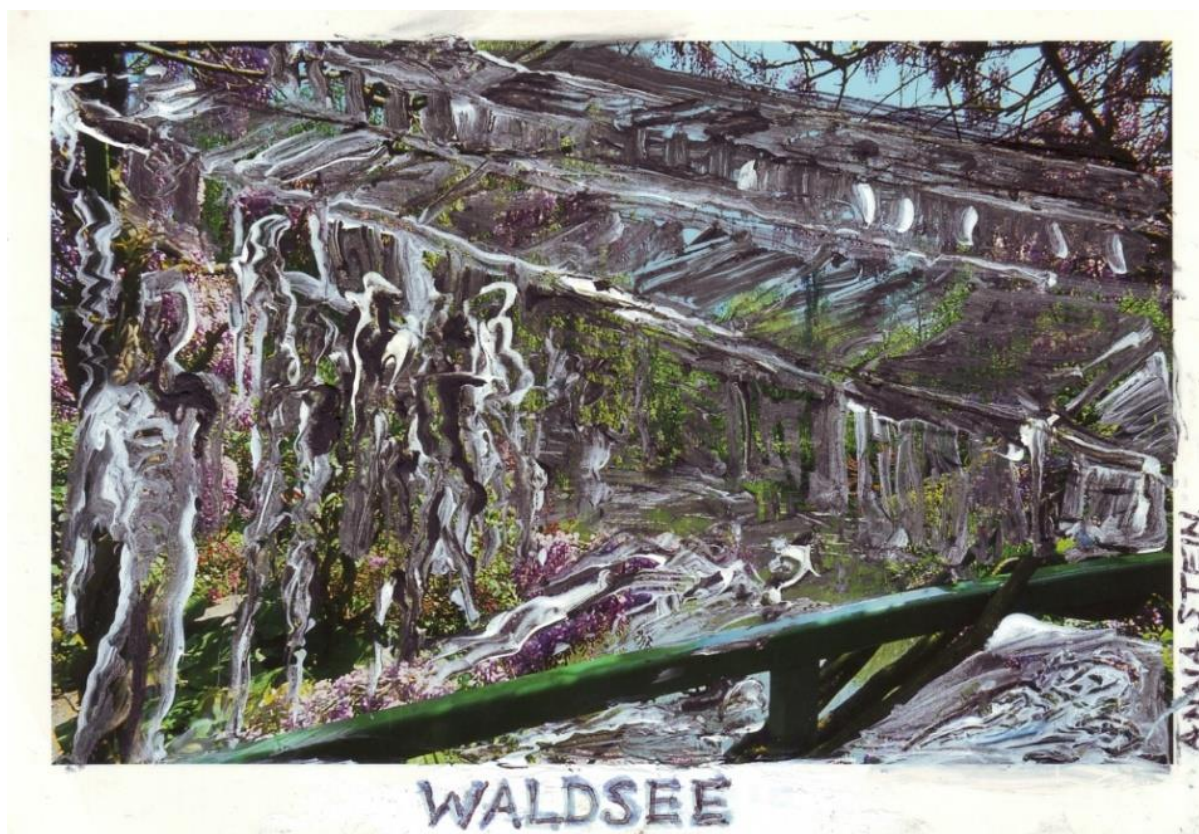

Majov f.

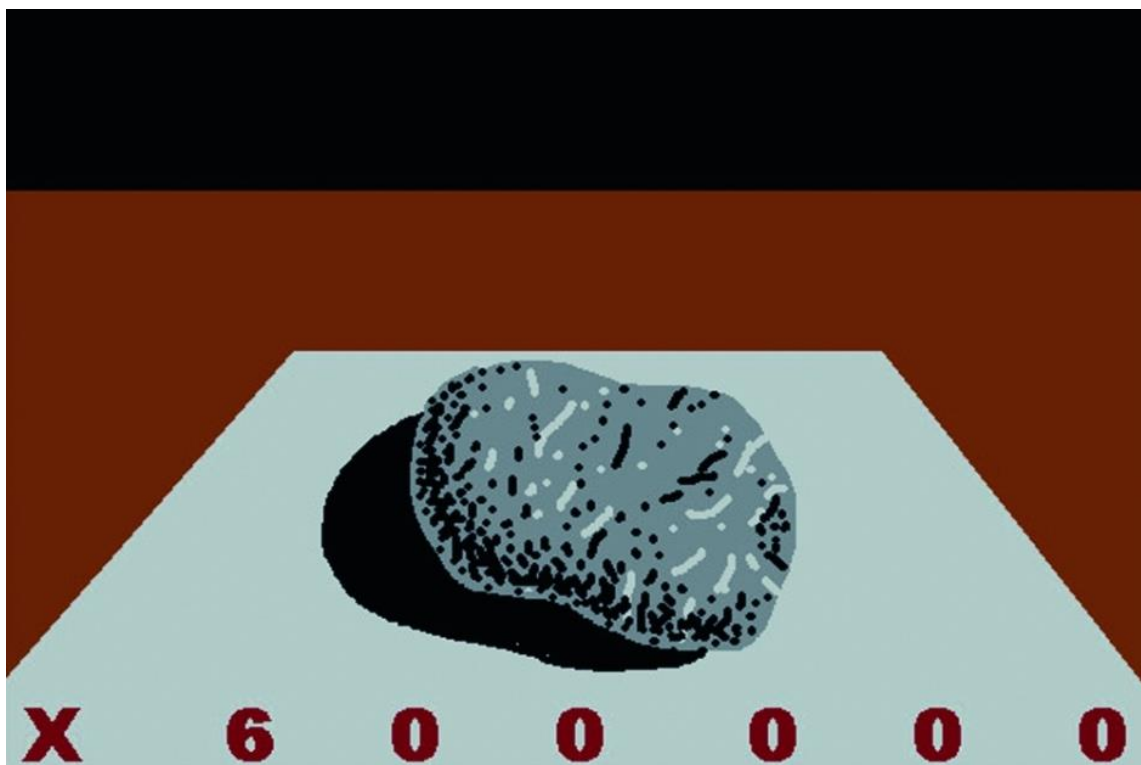
8. kép. Major János, papír, toll, ceruza, 153 × 105 mm, 2004

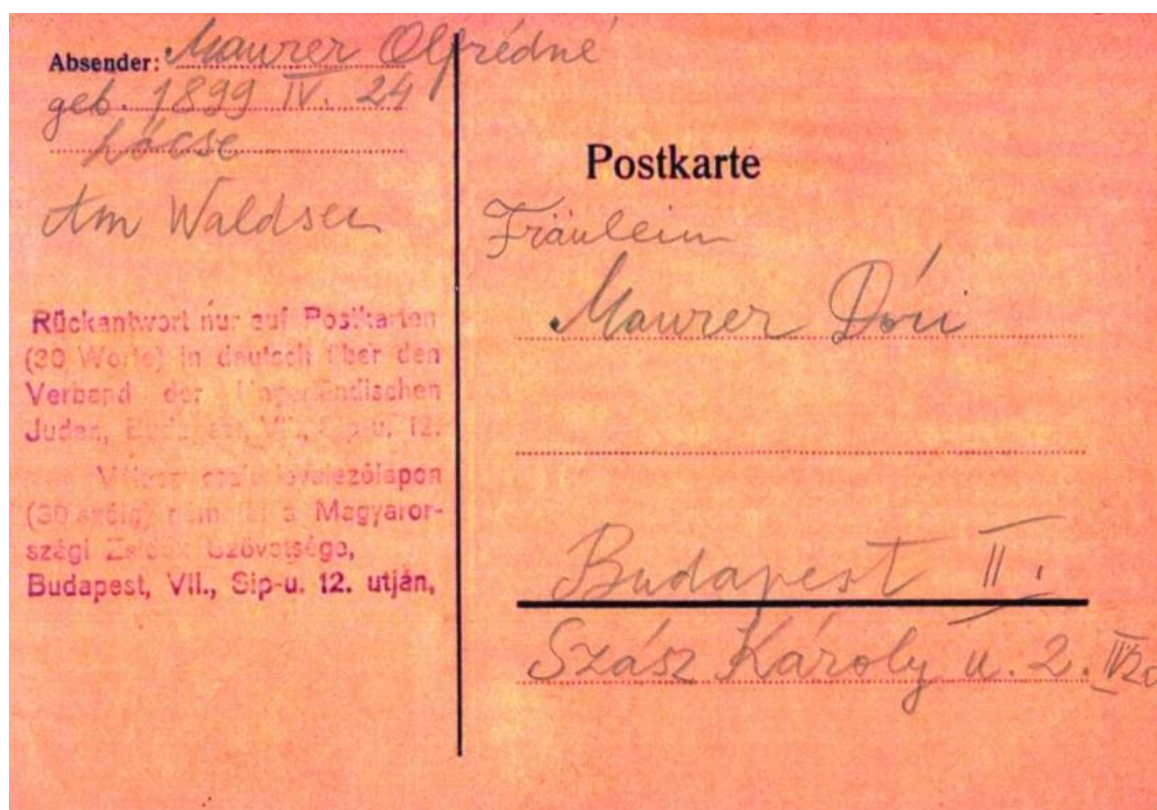
9. kép. Harasztý István, ólom, 105 × 147 mm, 2004

10. kép. Stein Anna, papír, akril, vegyes technika, 103 × 147 mm, 2014

11. kép. Kemény György, papír, C-print, 107 × 151 mm, 2004

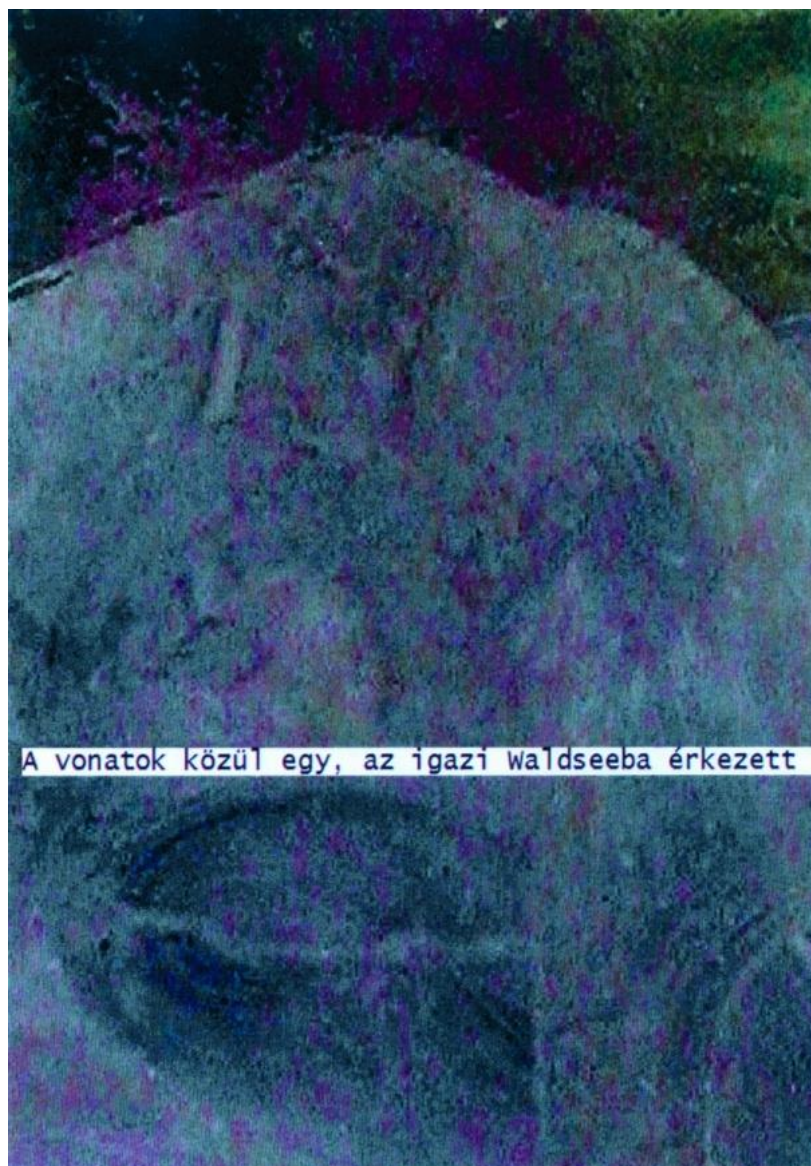
12. kép. Maurer Dóra, papír, C-print, 104 × 150 mm, 2004

13. kép. Megyik János, acél, 105 × 150 × 20 mm, 2004

14. kép. Féner Tamás, papír, fotó, 143 × 95 mm, 2014

15. kép. Uri Asaf, papír, 150 × 105 mm, 2004

16. kép. Ulrich Bernhardt, I. jpg file, 2005

17. kép. Ulrich Bernhardt, II., papír, fotó, 105 × 150 mm, 2005

Wer will unter die Soldaten,
der muß haben die Gewähr,
daß man vorher ihn begnadigt
und nicht wieder hinterher.

Simpl

18. kép. Ulrich Bernhardt, III. jpg file, 2005

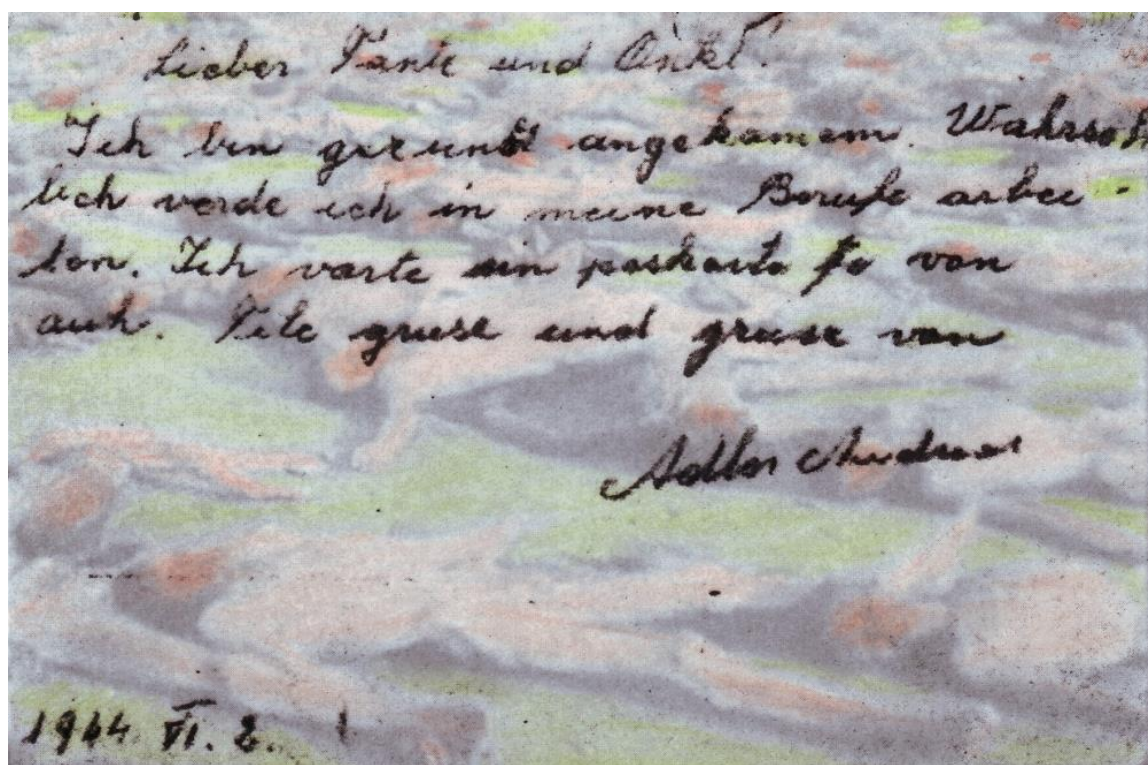
19. kép. Gellér B. István, papír, C-print, 105 × 148 mm, 2004

20. kép. Lóránt Zsuzsa, diófa faragás, színes ceruza, 71 × 148 mm, 2014

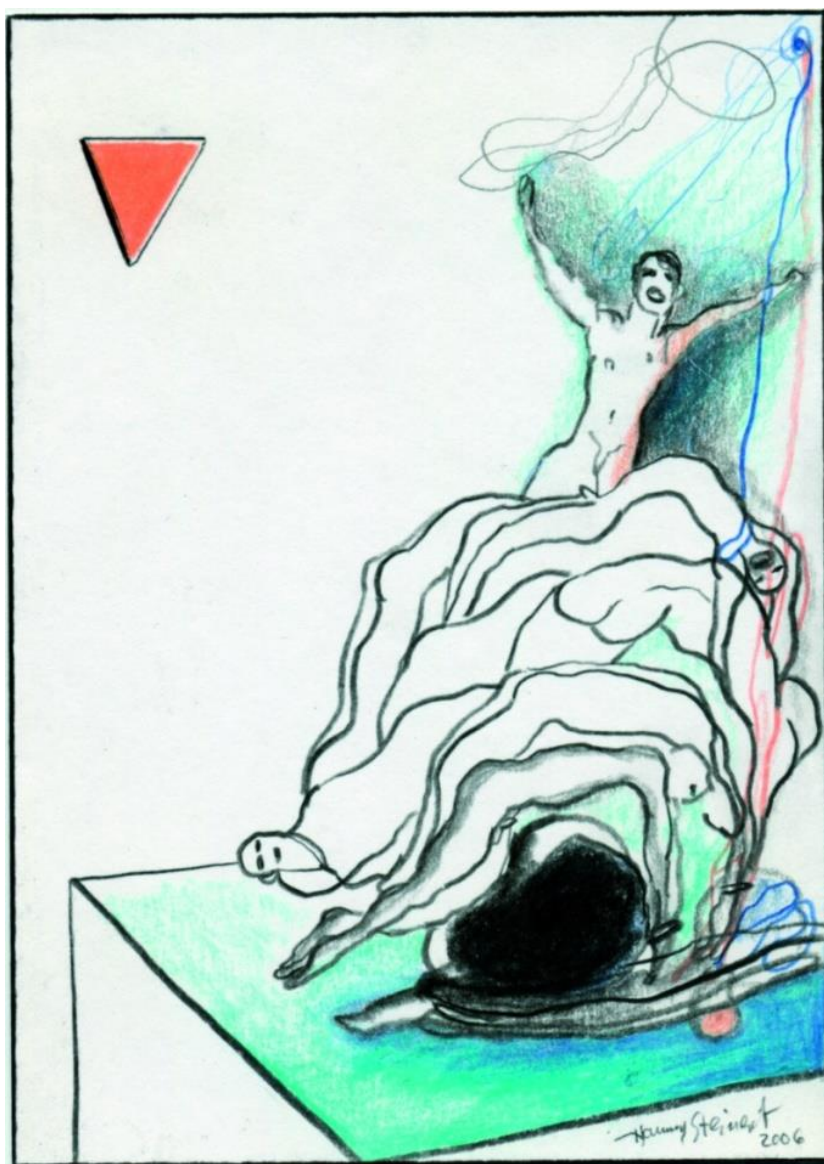
21. kép. Szegő György, papír, golyóstoll, C-print, 152 × 106 mm, 2012

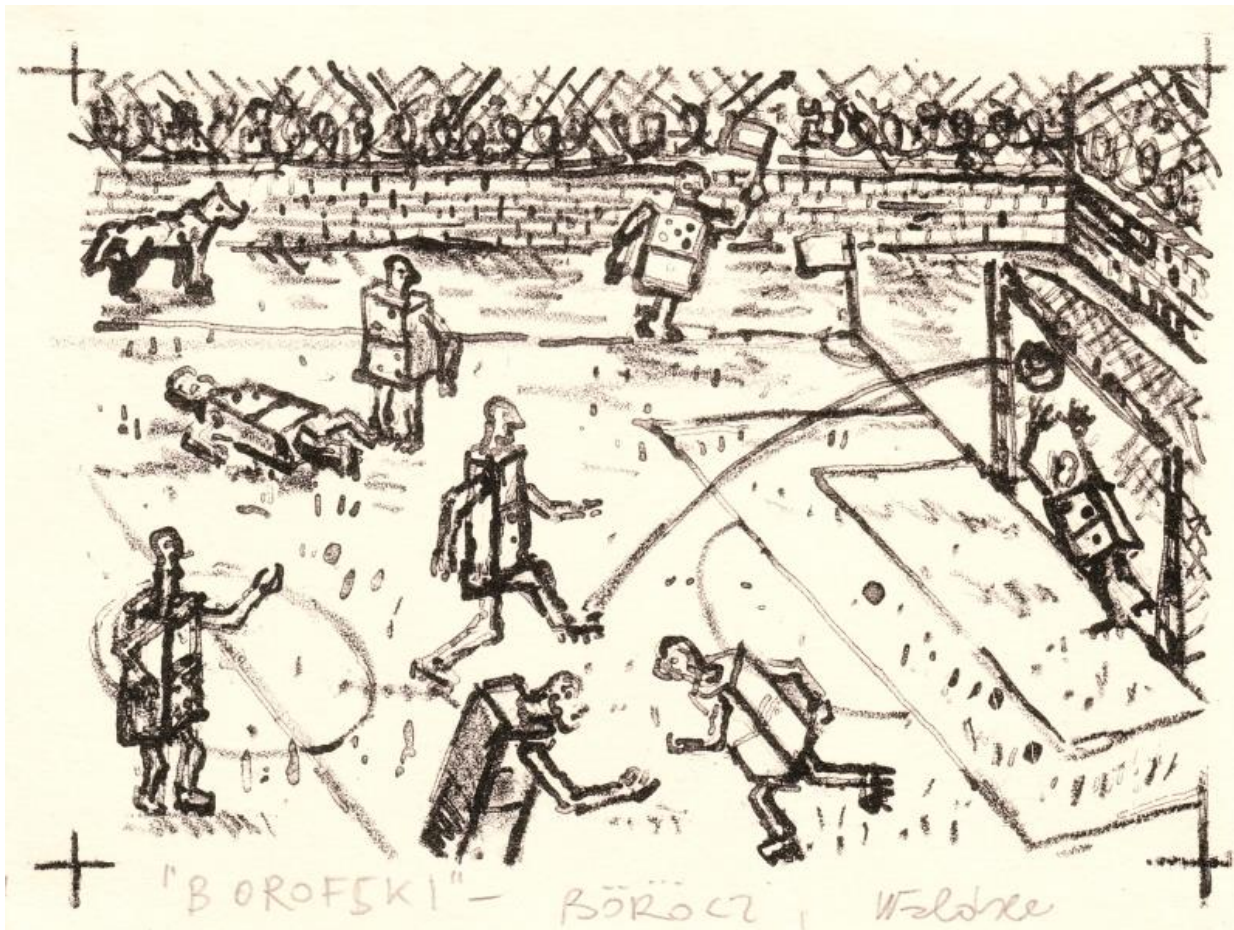
24. kép. Tóth Gábor, papír, pausz, C-print, színes ceruza, 100 × 150 mm, 2014

25. *kép* Nicolaus Mohr, faág, farostlemez, 147 × 105 × 10 mm, 2006

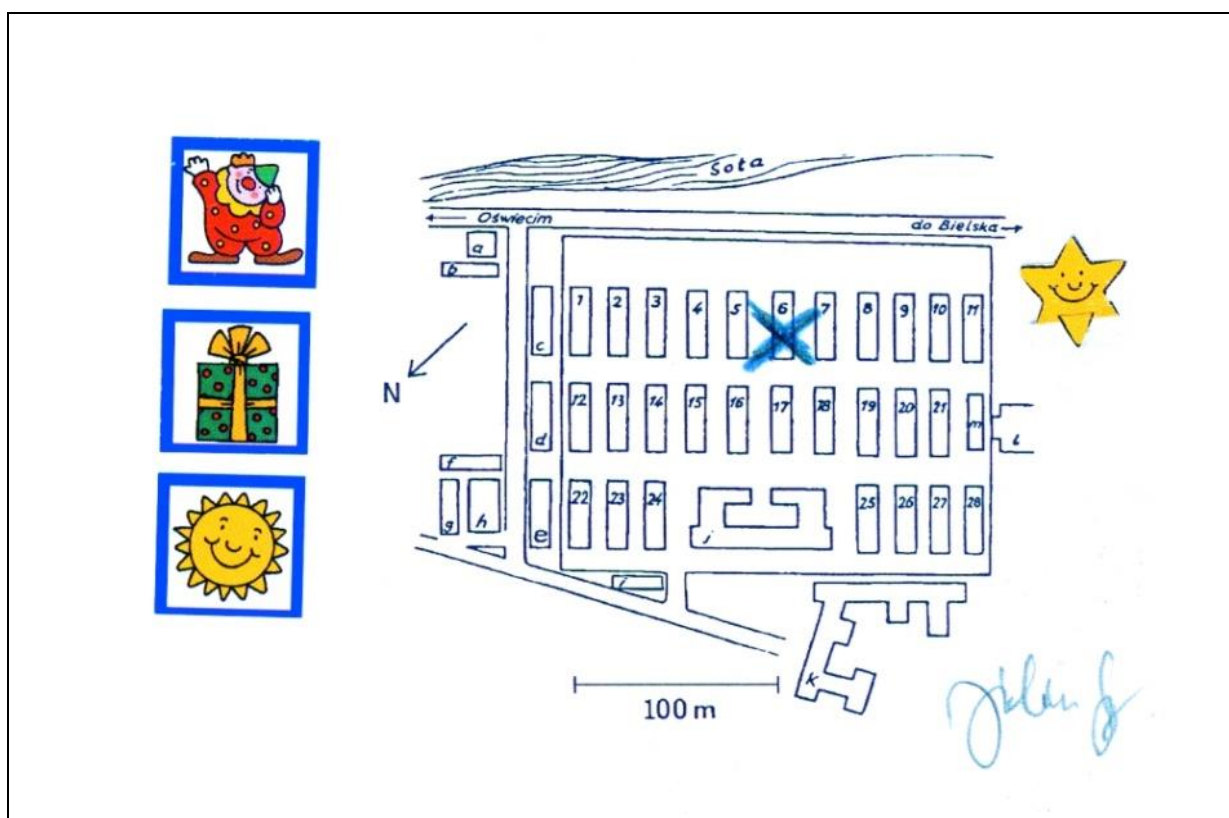
26. kép. Hannes Steinert, papír, színes ceruza, 150 × 105 mm, 2006

27. kép. Böröcz András, papír, litográfia, 105 × 150 mm, 2004

28. kép. Roskó Gábor, papír, vegyes technika, 140 × 90 mm, 2004

29. kép. János Gyula, papír, matrica, színes ceruza, 105 × 148 mm, 2004

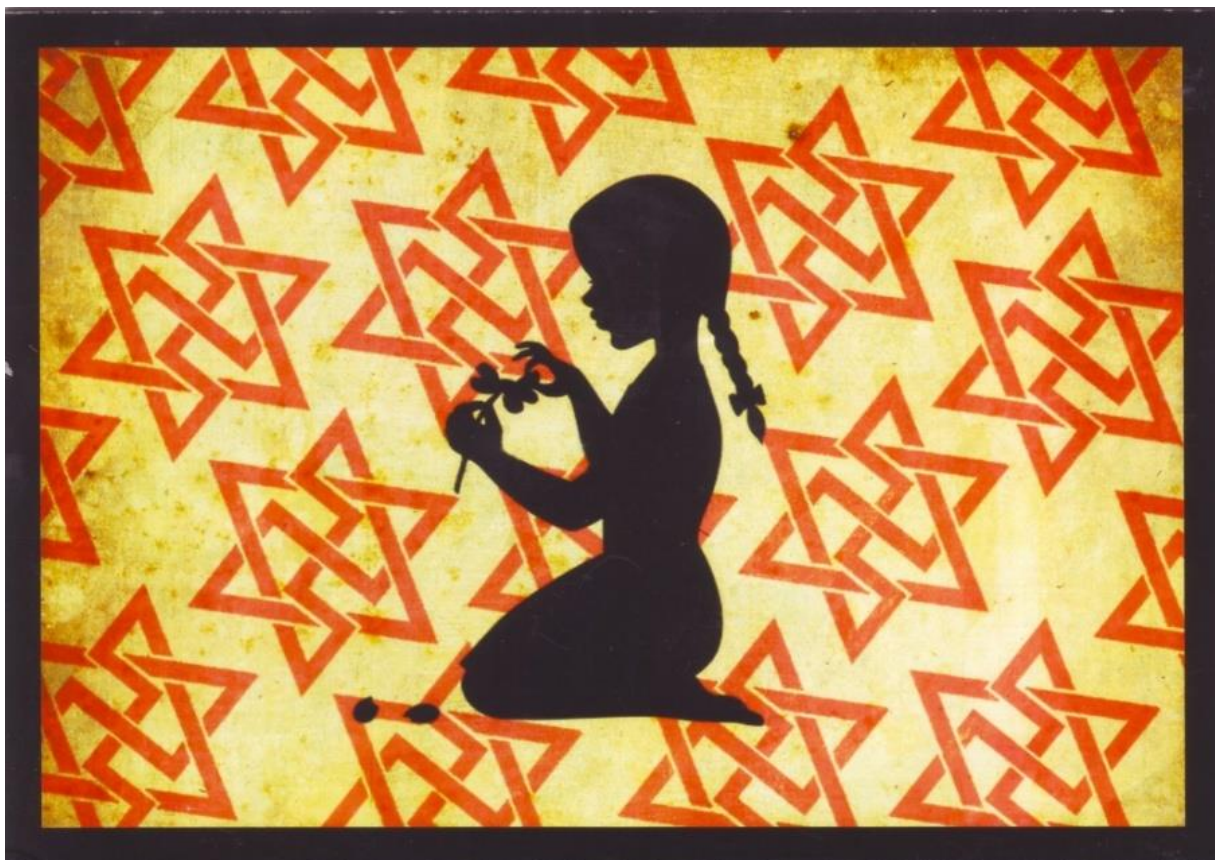
30. kép. Beck György, papír, fotó, 105 × 155 mm, 2004

31. kép. Eperjesi Ágnes, papír, C-print, 110 × 150 mm, 2004

32. kép. Szabó Eszter Ágnes, textil, varrás, 100 × 155 mm, 2006

33. kép. Wechter Ákos, papír, C-print, 104 × 150 mm, 2013

34. kép. Wächter Dénes, papír, C-print, 148 × 105 mm, 2014

35. kép. Kósa Gergely, papír, tus, ceruza, 115 × 160 mm, 2016